

FEMİNİZM
Ataerkil İktidarın Eleştirisi
SERPİL ÇAKIR

Feminizm, ideolojik olarak özgül, politik olarak özerk bir harekettir. Kadınların erkeklere göre dezavantajlı, eşitsiz ve ikincil bir konumda olduğu, ezildiği, sömürüldüğü noktasından hareket eder. Daha önceki ideolojilerden ve toplumsal hareketlerden farklı olarak, temel bir kategori olarak “toplumsal cinsiyet hiyerarşisi”ni¹ ortaya çıkarır. Bu hiyerarşinin, sınıf çelişkisi gibi toplumları biçimlendiren temel bir egemenlik/ iktidar ilişkisi yarattığını, erkeklerin egemen, kadınların bağım-

1 Toplumsal cinsiyet, toplumsallaşma süreci ve kültürün içinde edinilen kadın ve erkek olma özelliklerini anlatan bir kavramdır. Kadınların ve erkeklerin toplumda üstlenmiş oldukları işlerin ve yerine getirdikleri rollerin doğal ve kendiliğinden bir işbölümünün sonuçları olmaktan çok, kültürel olarak belirlenmiş, öğrenilmiş ve zaman içinde değişebilir olduğunu gösterir. Cinsiyet rollerinin ve ona dayalı işbölümünün yarattığı iktidar ve otorite ilişkilerinin/ alanlarının kurgulanma ve işleyiş biçimlerinin ortaya çıkardığı özgün bir toplumsal pratiğe işaret eder. “Kim ne yapıyor? Kim neye, hangi kaynağa sahip? Kim karar veriyor, nasıl?” türünden sorular bu pratiği somutlaştırmaya yardımcı olabilir. Kadın Statüsü Sorunları Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan, *Toplumsal Cinsiyet Eğitimi El Kitabı* (Ankara, 1999) raporlaştırılmış yayın olarak, toplumsal cinsiyet duyarlılığı oluşturma konusunda iyi bir eğitim aracıdır. Ayrıca bkz. Kamla Bhasin, *Toplumsal Cinsiyet*, çev. Kader Ay, Kadınlarla Dayanışma Vakfı yayınları, İstanbul, 2003. Küçük kitapçıklar olarak yayınlanan seride, aynı yazar tarafından feminizm ve ataerkil sistem konusu da işlenmiştir.

lı olduğu sosyal ve siyasal bir düzende yaşandığını ortaya koyar.² Kadınların içinde buldukları bu durum doğal değildir, biyolojik farklılıkların değişmez sonucu olarak oluşmamıştır; değişebilir, değiştirilmedir ve bu duruma baş kaldırılmalıdır.³ Feminizm, kadınların kendilerini baskı altına alan düzeni algılama, politik olarak tanımlama ve ona karşı mücadele yöntemleri geliştirme olarak tanımlanabilir. Feminizm, gerek bu düzenin algılanışı ve ona karşı çıkmanın politikasının oluşturulması, gerekse oluşturulmak istenen toplum modelleri açısından kendi içinde farklılaşır.

FEMİNİZMİN DOĞUŞU: TARİHSEL ÖNKOŞULLAR

Tarihsel olarak bakıldığında tüm toplumlarda kadınların ezildiğini, ikincilleştirildiğini görürüz. Öyle ki Christine de Pizan (1364-1430), *The Book of The City of Ladies* (Kadınlar Kentinin Kitabı) (1405) adlı eserle ortaçağda bu ezilmeye karşı çıkma cesaretini gösterir. Ancak buna karşı bilinçli bir başkaldırı 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkar. Bu dönem, kapitalizmin ortaya çıkıp geliştiği bir zeminde, burjuva devrimlerinin yaşandığı, üretimin aileden kamusal alana taşınarak farklılaştığı bir sürece tekabül eder. Ev ile iş birbirinden ayrıldıktan sonra burjuva sınıfının erkekleri üretime katılırken, kadınlar ev ile öz-

- 2 Feminist teoriye ve pratiğe önemli katkılarda bulunmuş Catharine MacKinnon'a göre "Feminizm bir iktidar kuramıdır. Kadınlar zaman içinde ekonomik bakımdan sömürülmüş, evde köleliğe mahkum edilmiş, anneliğe zorlanmış, cinsel olarak nesneleştirilmiş, fiziksel açıdan taciz edilmiş, aşağılayıcı eğlencelerde kullanılmış, susturulmuş, kendi kültüründen yoksun bırakılmış, oy hakkı verilmemiş, toplum hayatından uzaklaştırılmıştır. Kendileriyle aynı durumdaki erkeklerin tersine kadınlar sistematik olarak fiziksel güvensizlik içinde bırakılmış; cinsel aşağılama ve şiddetin hedefi olmuş; aşağılanmış ve kişilikleri çiğnenmiş; saygı güvenilirlik ve çareden mahrum bırakılmış, susturulmuş, sorunlarını dile getirmeleri, çıkarlarını temsil etmeleri engellenmiştir. Genelde erkeklerle, erkek oldukları için bunların hiçbiri yapılmamıştır." Catharine A. MacKinnon, *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, çev. Türkân Yöney ve Sabir Yücesoy, Metis, İstanbul, 2003, s.183 ve 187. (Kitap feminist teorisinin önemli eserlerinden biridir.)
- 3 Valerie Bryson, "Feminism", *Contemporary Political Ideologies*, der. Roger Eatwell ve Anthony Wright, Pinter, Londra ve New York, 1999, s.206. Jane Mansbridge ve Susan Muller Okin, "Feminizm", *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, der. Robert E. Goodin ve Philip Pettit, Blackwell, Oxford, 1995, s.269. Ayrıca bu konuda Türkçeye çevrilmiş bir yayın için bkz. Bell Hooks, *Feminizm Herkes İçindir*, çev. Ece Aydın, Çitlenbik yayınları, İstanbul, 2002.

deleştirilerek üretimin dışına atıldı. Burjuvazi sınıf olarak varlığını ilan ederken, eşitlik, özgürlük düşünceleri ortaya çıktı. İnsan hakları kuramı gelişmeye başladı. Ancak bu, soyut ve genel olarak tanımlanmış farklılıkları dikkate almayan bir eşitlik anlayışıdır. Kadınlar çok geçmeden yeni toplumun eşitlik, özgürlük, adalet gibi ideallerinin dışında tutulduklarını, bu kavramlar üzerinde gelişen çeşitli haklardan mahrum edildiklerini fark ettiler. Bunun bir harekete dönüşmesi ise 19. yüzyılda gerçekleşti ve feminizm bu yüzyılda kitlesel bir nitelik kazanarak toplumsal bir harekete dönüştü.

Feminizmin doğuşunda ilk ve önemli adım, kadınların ezilen bir gruba ait oldukları bilincinin ortaya çıkmasıdır. Bu bilincin gelişmesi onların ekonomik bağımsızlık içinde yaşayabilmelerine olanak sağlayacak toplumsal değişikliklerin gerçekleşmesi ile mümkün olmuştur. Eşitlik kavramının tüm bireyleri kapsayan evrensel bir ilke olarak kabul edilmesi de önemlidir. Ancak bu ilkenin kadınları kapsamadığı bir süre sonra açıkça görüldü. Yeni ideolojilerin kuramcılarının eşitsizliğin doğal olmadığına vurgu yapsalar da, kadınlar doğal hukuka dayanan insan hakları kavramı çerçevesindeki eşitlik anlayışının dışında tutuldular. Evrensel eşitlik ilkesinin kendilerini kapsamadığını, haklar ve olanaklardan yoksun olduklarını gören kadınlar, ezilen bir gruba mensup olduklarının bilincine vardılar. Bu bilinç, kadınların du-

Kadınların ezilmesini ilk kez dile getiren Christine de Pizan (1364-1430), kadınları ikinci sınıf yurttaş olarak gören zihniyete karşı mücadele etti. Avrupa'nın ilk kadın yazarı sayılan Pizan'ın *Le Livre de la cité des dames* (Kadınlar Kentinin Kitabı) adlı kitabının bir sayfası.

rumlarındaki değişimin ancak kadınlar tarafından ve kadınlararası dayanışmayla ve bağımsız bir örgütlenme yoluyla mümkün olabileceği düşüncesini doğurdu. Mücadele, kadınlar tarafından hedef ve stratejilerin bağımsız/özerk biçimde tanımlanmasıyla mümkün olacak; geleceğe ilişkin alternatif bir vizyon ve temelini kadınlar arası dayanışmanın oluşturduğu politik bir program gerekecektir.

İlk Başkaldırıları: Birinci Dalga Feminizm

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında dünyanın çeşitli coğrafyalarında kadınlar kolektif olarak biraraya geldiler, dernekler kurdular, erkeklerle eşit haklara sahip olma isteğini dile getirdiler. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda siyasal hak kazanımıyla sonuçlanacak bu süreç, Birinci Dalga Feminizmi olarak adlandırılır. Birinci dalga farklı ülkelerde farklı bir biçimde yaşanmıştır. Bu süreç ülke örneklerinden hareketle incelenecektir.

ABD'de Kadın Hakları

ABD'li kadınların eşit haklar mücadelesi kölelik karşıtı harekete kadar gider, kölelere ve kadınlara özgürlük hareketi çeyrek yüzyıl boyunca birlikte yürütülür. 1837'de kölelik karşıtı dernekler kurulur, toplantılar, mitingler düzenlenir. Sarah Grimke (1792-1873) ve Angeline Grimke bu hareketin önemli isimlerindedir.⁴ Fakat kadınların hak eşitliği için ABD'de gerçekleştirilen en eski tarihli eylem Seneca Falls toplantısıdır. New York yakınında, Seneca Falls'ta, 19-20 Temmuz 1848'de yapılan toplantının sonunda, Declaration of Sentiments (Duygular Bildirgesi) yayınlanır. 68 kadın ve 42 erkek tarafından imzalanan bildirme, neredeyse kelime kelime Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi üzerine oturtulmuştur. Ancak kadınların belgesindeki despot, "Büyük Britanya Kralı" değil, "erkek"tir; "İnsanlık tarihi, erkeklerin kadınlara sürekli biçimde zarar vermelerinin ve onların haklarını gasp etmelerinin

4 Grimke kardeşler için bkz: Elenor Flexner, *Century of Struggle: The Woman's Rights Movement in the United States*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1976, s.41-54. "Erkek kardeşlerimizden tek isteğimiz, ayaklarımızı boğazlarımızdan çekmeleridir" der Sarah Grimke.

Amerika'da 1848'de Seneca Falls'ta yapılan toplantının sonunda yayımlanan ve Declaration of Sentiments (Duyarlılıklar Bildirisi) adını taşıyan bildiri "kadınlarla erkeklerin eşit yaratıldığı" gerçeğini vurgulayarak, tarih boyunca erkeklerin kadınlar üzerinde baskı ve egemenlik kurduğunu, ABD Bağımsızlık Bildirisi'nde yer alan taleplere uygun bir biçimde dile getirir. Özellikle kadınların oy hakkından eğitim ve çalışma haklarına kadar uzanan bir dizi talebin yer aldığı bildiriye kaleme alanlardan Elizabeth Cady Stanton ve Susan Anthony (1815-1902).

tarihidir. Kadınlar, erkeklerin üzerinde doğrudan "mutlak tiranlık" uyguladıkları nesnelere."⁵ (Bu benzetme, ilerde değinilecek olan radikal feministlerin kadınlara uygulanan baskının ataerkil düzenden kaynaklandığı görüşüyle örtüşmektedir.) Bu tarihi toplantı, kadınların ilk kez karşılıklı destek ve dayanışma için bir araya gelip ortaklık duygusu içine girmeleri anlamına geliyordu. Bildiride, kadınların doğal haklarının niçin ihmal edildiği konusunda bir açıklama isteniyor, doğal haklarını ihlâl eden, kadınları engelleyen yönetime rıza göstermeyecekleri belirtiliyor, oy verme, eğitim ve çalışma hakları isteniyor, kadın ve erkek ücretleri arasındaki uçurumun düzeltilmesi talep ediliyordu. Tüm bu talepler daha sonra Amerika'daki kadın hareketinin belli başlı konularını oluşturacaktır. Bu bildirgeyi imzalayanlar ve hatta yazanlar arasında erkeklerin bulunması ve onların da adalet isteğini paylaşmaları ayrıca dikkate değerdir.

Dönem, dünyanın neresinde olursa olsun eğitim kurumlarının kapılarının kadınlara kapalı olduğu dönemdir. Bu durum karşısında

5 Flexner, *a.g.e.*, s.75.

kadınlar kız çocuklarına özel eğitim veren kurumlar açmaya yönelirler. Mali kaynak sorunu bireysel çabalarla, uzun yıllar süren bağış kampanyalarıyla çözülmeye çalışılır, çevrenin yoğun olumsuz baskısına (kadınların açtığı okullar sık sık kundaklanır) göğüs gerilir.⁶

Kadının yaşamını aile ile sınırlandıran, evli kadını kocasına tabi ve bağımlı olarak gören anlayış yüzünden, evli kadınların yaşadığı sorunlar çok daha ağırdır. Evlilik vatandaşlıktan çıkmak gibidir. Seneca Falls bildirgesinin ifadesi bunu açıkça ortaya koyar:

“Eğer evliyse, erkek kadını yasalar önünde, vatandaşlığı sona ermiş gibi gösterir. Kadının mülkü üzerindeki tüm hakları ve hatta kazandığı parayı bile alır... Evlilik anlaşmasında kadın kocasına karşı itaatkar olacağı üzerine söz vermeye zorlanır. Erkek, kadının efendisi olmaktadır. Yasa, erkeğe kadının özgürlüğünü elinden alma ve cezalandırma hakkını vermektedir.”⁷

Daha sonraki dönem, oy hakkı hareketinin kadın mücadelesinde başat olduğu bir başka sürece tanıklık etti. Kadınlar kendi mücadeleleri için kuracakları iki derneği –sadece siyah erkeklerle oy hakkının tanındığı 1866’daki anayasa değişikliğinden sonra– 1869’da kurdular. Elisabeth Cady Stanton, National Woman Suffrage Association’ın (Kadınlara Oy Hakkı Ulusal Birliği), Lucy Stone ise, American Woman Suffrage Association’ın kurucu lideri oldular. Seneca Falls Bildirgesi’ni de kaleme alan Elisabeth Stanton, doğal haklar teorisini kadınlara uyguluyor ve “bize en temel asgari haklarımızı bağışlayın, biz de kendimize, mülkümüze, çocuklarımıza evlerimize özen gösterelim” diyordu.⁸ Elisabeth Cady Stanton (1815-1902) ile Susan B. Anthony (1820-1906), ABD’yi bir baştan bir başa turladılar, çeşitli konferanslarla görüşlerini dile getirdiler. Anthony iyi bir siyasal örgütleyiciydi.

6 ABD için bkz: Flexner, *a.g.e.*, s.23-40.

7 Josephine Donovan, *Feminist Teori*, çev. Aksu Bora, Meltem Ağduk, Fevziye Sayılan, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.26.

8 Danovan, *a.g.e.*, s.45. Margaret Forster, *Significant Sisters: The Grassroots of Active Feminism 1839-1939*, Alfred A. Knopf, New York, 1985, s.205-238.

1866'da siyah erkeklere oy hakkının tanınmasından sonra, 1872'de yapılan ilk Kongre seçimlerinde, kadın olduğu halde oy kullandığı için yasayı çiğnemekle suçlandı. 18 Haziran 1873'teki ünlü davada, kölelere her tür yasal hakkın tanındığını kadınların da kölelik durumu altında oldukları gerekçesiyle, “suç işlemek bir yana, ulusal anayasa tarafından güvence altına alınan vatandaşlık haklarını⁹ kullandığını” söyleyerek kendini savundu. Hakim, Anthony'ye 100 dolar para cezası verdi ama o, cezanın bir kuruşunu bile ödemeyeceğini söyledi. Üstelik “tiranlara direnmek Tanrı'ya itaattir” diyerek kadınları “erkek yapımı olan –anayasa dışı– yasalara karşı isyan etmeye” zorlamaya devam edeceğini ilan etti.¹⁰ Bu öncü kadınların eylemleri ve düşünceleri, liberal teorinin ve pratiğin kendi içindeki çelişkileri açığa çıkarıyordu.

Fikirleri kültürel feministlere kaynaklık edecek olan Charlotte Perkins Gilman (1880-1935) da bu bölümde zikredilmeyi hak ediyor. Gilman, 1898'de yazdığı *Women and Economic* adlı kitabında oy hakkı talebini dillendirdi. 1911 yılında yazdığı *The Man Made World or Our Androcentric Culture* (Erkek Yapısı Dünya ya da Erkek Merkezli Kültürümüz) ve 1915'te yayınladığı *Herland* (Kadınlar Ülkesi) isimli kitaplarıyla, kadının barışseverlik, işbirliği türünden olumlu duyarlılığına sahip olmasından dolayı, kadını değerlerin yer aldığı kadın merkezli, anne merkezli bir dünyayı savundu.¹¹ Gilman'a göre, tarih öncesi dönemlerden beri iki cinse yüklenen roller bakımından kadın ve

9 Anayasada sadece ırk ve renk konusunda vurgu vardı, cinsiyet konusunda ise herhangi bir açıklama yoktu: “ABD'li vatandaşların oy kullanma hakkı ABD tarafından, ya da ırkından, renginden veya önceki kölelik durumundan dolayı herhangi bir eyalet tarafından sınırlandırılmaz ya da inkar edilemez”. Anthony, anayasada yer almayan ancak uygulamada yaşanan bu durumu, anayasaya karşı bir tutum olarak görür.

10 Danovan, *a.g.e.*, s.46.

11 Flexner, *a.g.e.*, 239-240. *Kadınlar Ülkesi*'nde erkeklerin olmadığı, sınıfsız ve barış içinde yaşayan bir kadınlar toplumu anlatılır. Türkçe çeviri için bkz: Charlotte P. Gilman, *Kadınlar Ülkesi*, çev. Seher Özbay, Otonom yayıncılık, İstanbul, 2007. Burada Doğu'dan Bengladeş'ten anaerkil bir ütopya tasvir eden bir başka yazardan, Begum Rokeya Sakhawat Hossain'den de bahsetmek gerek. Begum Rokeya, cinsiyet rollerinin tersine döndüğü, erkeklerin selamlığa kapatıldığı, kadınların ise dışarıda bilimden sanata, siyasete önemli roller üstlendikleri bir kadınlar ülkesini betimlediği *Sultana'm Rüyası* adlı eserini 1905'te yazdı. (Metin Türkçede Billur C. Yılmazyigit'in çevirisi ile Versus yayınları tarafından 2007'de yayımlandı.)

erkek farklılaşmıştır. Kadınlık birleştirmek, bir araya getirmek, inşa etmek, bakım, besleme, tedbir, eğitim demektir. Erkeklik ise rekabet, savaş demektir, yaymak, dağıtmak, tahrip etmektir. Gilman, çağdaşı birçok feministin aksine, kadını değerlere vurgu yaptı. Bu değerleri, annelik enerjisini ve annelik sevgisini, toplumu bir arada tutan güç olarak gördü; bu görüşleri ve kadın dayanışmasını, kız kardeşlik kavramını öne çıkarması ile günümüzün barışçı feminist teorisine önemli katkıda bulunan bir öncü olarak tarihe geçti.

19. yüzyılın son dönemleri liberal feministlerin eşit hak talepleri ile Marksist sosyalistlerin sınıf ve devrim tartışmaları arasında geçti.¹² ABD’deki sınıf vurgusu, kadınların oy hakkı hareketinin oldukça gerisindeydi. Bu hakkın Anayasada yer alması ise ancak 1920’de gerçekleşecekti.

İngiltere: Kadınların Oy Hakkı Hareketi

Feminizm, 17. ve 18. yüzyıl İngilteresinin özel koşullarında bir orta sınıf ideali olarak doğdu. Kadınlar, kendilerinin neden “insan” soyutlaması dışında bırakıldığını sorguladılar. Dönemin kadın düşünürlerinden Mary Astell, “mutlak hükümler devlet ve toplumda zararlıysa, nasıl oluyor da aile içinde gerekli oluyor?”¹³ sorusunu soruyordu. 18. yüzyıl feministleri, kadın ve erkek kimliklerini sorgulayarak, adını koymasalar da, bugün toplumsal cinsiyet kavramı ile ifade edilen, kadınlık ve erkeklik hallerine vurgu yaptılar. Mary Wollstonecraft, yazılarının büyük bir bölümünü “kadınlık toplumsal bir kurgudur!” teması çevresinde şekillendirdi. Evli kadınların mülkiyet ve velayet hakkı, İngiltere’de de mücadelenin temel eksenlerinden biriydi. Bu süreçte kadınlar eğitim ve çalışma hakkı gibi bazı haklara kavuştular. Kadınlar erken dönemde işçi sınıfının radikal hareketine, Chartist harekete (1838-1848) de katılmışlardı. Ancak siyasal oy hakkı sadece er-

12 Rosalyn Baxandall, “Amerikan Sendikalarında Kadınlar: Tarihsel Bir Çözümleme”, der. J. Mitchel, A. Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, çev. Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, İstanbul, 1998, 3. Baskı, s.79-96; Flexner, *a.g.e.*, s.134-144.

13 Juliet Mitchel, “Kadın ve Eşitlik”, der. J. Michel, Oakley, *a.g.e.*, s.32.

Mary Wollestonecraft'ın 1850 ve 1851'de düzenlediği toplantılardan sonra kadınlara oy hakkı hareketi önemli boyutlara yükseldi. 1867'den sonra açılan imza kampanyaları ve gösteriler sonucunda militan bir kadın hareketi doğdu. O yıllarda Londra'da yapılan bir gösteri.

kek işçiler için kabul edildi ve kadınlar oy hakkından mahrum bırakıldılar. Dolayısıyla, siyasal haklar olmaksızın yaşamın her alanı üzerinde kendi denetimlerini kurmanın mümkün olamayacağını kavradılar. Tüm bu oluşumlar, bu dönemdeki mücadeleye oy hakkı hareketinin damgasını vurmasına yol açacaktı.

Bu süreç, 1867'de kadınların oy hakkını elde etmek için bir imza kampanyası başlatmaları ve John Stuart Mill'in bu yöndeki yasal hakkın tanınması için Avam Kamarası'na sunduğu yasa önerisiyle başladı. Hareket, Milicent Garret Fawcett'in kurduğu National Union of Women's Suffrage Societies'in (Kadın Oy Hakkı Dernekleri Ulusal Federasyonu) öncülük ettiği, parlamenterleri etkilemeyi amaçlayan anayasal siyasal oy hakkı hareketinin başarılı olmaması üzerine, 1900'dan itibaren öncekinden farklılaşarak militan bir boyut kazandı.

21 Temmuz 1908'de Londra'da Hyde Park Eylemi: 500 bin Kadın Oy Hakkı İstiyor!

“Yirmi kürsüde konuşacak yirmi kadının fotoğraflarıyla, buluşma yerini ve yedi yürüyüş kolunun geçeceği güzergahları gösteren dev bir poster hazırlanarak Londra’da ve taşrada dağıtıldı. Göstericileri yetmiş taşra kentinden getirmek üzere otuz özel tren seferi ayarlandı. Gösteriyi duyurmak için çeyrek milyon kadar el ilanı dağıtıldı. 9 yürüyüş şefi, 17 grup yöneticisi, 30 grup başkanı, 40 bayrak ve flama çavuşu seçilmiş, taşradan gelenleri karşılamak üzere yüzlerce istasyon görevlisi belirlenmişti. Hepsi birliğin renkleri olan mor, beyaz ve yeşil renkleri taşıyan kemerler ve kolluklar taşıyorlardı. 100 tane ipek dev flama, 500 kadar daha ufak flama, binlerce bayrak yapıldı. Bunların hepsi bağış yapan kadınlarca karşılandı. Parkta doğru yürüyüşe geçen her yürüyüş kolunun başında bir araba gidiyordu. Kadın göstericilere beyaz elbiseler giymeleri söylenmişti. Bellerine morlu, beyazlı, yeşilli kemerler takmışlardı. Parkta o zamana kadar görülmeyen bir kalabalık birikti. Gözün ulaşabildiği her yeri insan seli kaplamıştı. Hep karanlık renklere bürünen öbür gösterilere karşılık, kadın elbiselerinin renkleri ve beyaz hasır şapkalarıyla bizim gösterimiz bir çiçek tarlasını andırıyordu. Altın rengi bir güneş ışığı ve bulutsuz bir mavi gök altında, sanki gerçekten bir gala günü yaşıyorduk. Konuşmaların başlangıcı ve sonu bir yük kamyonundan yapılan anonslarla duyuruluyordu. Sonra büyük bir çığlık koptu. ‘Kadınlara oy!’ Bu çağrı üç kez tekrarlandı. Her şey birden dalgaların gibi oldu...”

Şirin Tekeli, “Kadınlara Oy Hakkının Öncüleri”, *Çağdaş Liderler Ansiklopedisi*, s.1624.

1903'te, Emmeline Pankhurst (1858-1928), iki kızı Christabel ve Sylvia¹⁴ ile Women's Social and Political Union'u (Kadınların Sosyal ve Politik Birliği) kurdu. *Votes for Women* (Kadınlar İçin Oy) dergisini bu amaç doğrultusunda çıkardı. Sosyal demokrat partilerin ilgisizliği, daha çok da karşı tavırları üzerine süfrajetler (kadınlara oy hakkı taraftarları), kamuoyunu ve parlamenterleri etkilemek için yasal ya da yasadışı her türlü yola başvurdular. Polisle çatıştılar, duvarlara yazı yazdılar, kendilerini parlamentonun dinleyici sıralarına zincirlediler. Açlık grevlerini bir politik eylem biçimi olarak tarihte ilk kez süfrajetler kullandılar. Siyasal iktidarın tepkisi ise sert oldu: Çıkarılan yasayla kadınlar elleri kolları bağlanarak zorla beslendiler. 51 yıl kadar süren bu dönem boyunca pek çok kadın örgütü kuruldu, çeşitli müca-

¹⁴ Bilgi için bkz. Mary Davis, *Sylvia Pankhurst*, çev. Emine Özkaya, Versus yayınları, İstanbul, 1996.

İngiltere’de 21 Temmuz 1908’de düzenlenen mitinge 500 bin kişi katıldı. O gün birliğin renklerini taşıyan yeşil, beyaz ve mor renkli yüzlerce bayrağın dalgalandığı Hyde Park, “Kadınlara Oy!” sloganlarıyla inleyecek ve bu görkemli gün tarihe “Women’s Sunday” diye geçecekti.

dele taktikleri geliştirildi.¹⁵ İngiltere’deki bu dalga 1918’de sonuçlandı. Savaş sonunda 30 yaşın üzerinde, mülk sahibi ya da mülk sahibiy-le evli, üniversite mezunu ya da haftada 5 pound gelir getiren bir işte çalışan kadınlara siyasal haklar tanındı.

Fransa: Kadın Hakları Bildirgesi

Kadınlara Fransa’da eşit yurttaş olmaları, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nden tam 155 yıl sonra, 1944’te gerçekleşti. 1790’da Aydınlanma düşünürü Marquis de Condorcet ile başlayan tartışmalar¹⁶

15 Sheila Rowbotham, *Hidden From History*, Pluto Press, Londra, 1977, s.77-89. Ayrıca bkz. Şirin Tekeli, “Kadınlara Oy Hakkının Öncüleri”, *Çağdaş Liderler Ansiklopedisi*, cilt V, İletişim Yayınları, s.1614-1640.

16 Condorcet şöyle soruyordu: “İnsanlar hak eşitliği ilkesini insan soyunun yarısını, kulları bile kıpırdamadan, yasaları yapmaktan alıkoymakla, yani kadınları yurttaş saymamakla çignemiş olmuyorlar mı? Yoksa, ulusal temsil, ulusun temsili demek olduğuna göre, kadınlara ulusun parçası değiller mi?” Şirin Tekeli, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982, s.71.

Olympe de Gouge'un 1791 Anayasası'nın kabulünden önce kral ve kraliçeye gönderdiği Kadın Hakları Bildirgesi'yle ivme kazandı. Başlangıç kısmında beyanname şöyle gerekçelendirilmişti:

“Ulus temsil eden anneler, kızlar ve kız kardeşler Ulusal Meclis'e katılmak istemektedirler. Halkın mutsuzluklarına ve hükümetlerin yozlaşmasına tek neden olarak, kadının haklarının unutulmasını ya da çiğnenmesini gördüklerinden, kadının doğal, vazgeçilmez ve kut-sal haklarını resmî bir bildirme ile açıklamaya karar verdiler; ta ki bu bildirme, bütün toplum üyelerinin zihninde yer ederek onlara her an görevlerini ve haklarını hatırlatsın; ta ki, kadınların ve erkeklerin iktidar tasarruflarını her kurumun kendi amaçlarıyla kıyaslamaya her an olanak vererek bu amaçlara daha iyi uyulmasını sağlasın; ta ki, bundan böyle yalın ve tartışılmaz ilkelere dayanacak olan kadın yurttaş şikâyetlerine, her durumda anayasanın korunması ve herke-sin mutluluğu doğrultusunda bir çözüm getirilmesine ışık tutsun.”

De Gouge, insan haklarının kadınlara da tanınması gerektiğini söylüyor, kadınlar için oy hakkı istiyordu.¹⁷ “Madem ki, kadınlara gi-yotine çıkma hakkı tanınmıyor, kürsüye çıkma hakkı da tanınmalı”¹⁸ di-yordu. 1793 Anayasası'nda genel oy hakkı kadınlar hariç tutulmak üzere tanındı. Kadınlara siyasal hak tanınmasını isteyen de Gouge, gi-yotine gönderildi. 1793 yılında Fransa'da kadın kulüplerinin faaliyet-leri ve siyasetle uğraşmaları yasaklandı.

Fransa'da kadınların mücadelesi İngiltere'den daha farklıydı. Oy hakkı hareketi İngiltere'deki kadar militan olmasa da hayli canlıydı. Aslında kadın hakları sosyalistlerin gündemine oldukça erken bir dö-nemde girmişti. Emegın ve kadın emegının sömürülmesine karşı çıkan

17 Madde 6: Yasa genel iradenin ifadesi olmalıdır. Kadın ve erkek tüm yurttaşların doğrudan ya da temsilcileri aracılığı ile yasa yapmaya katılmaya hakları vardır. Yasa herkes için aynı olmalıdır. Yasa önünde eşit olduklarından, tüm kadın ve erkek yurttaşlar her tür yüksek görev, mevki ve kamu görevine eşit olarak, gayretlerine göre ve aralarında erdem ve yetenekleri dışında ayırım gözetilmeksizin alınmalıdır. Kadın Hakları Beyannamesi'nden yapılan alıntılar için bkz: *Başka Dillerden* (aylık çeviri dergisi), çev. Feyza Tulga, 9 Temmuz 1992, sayı 5, s.18-22.

18 Madde 10: Hiç kimse en temel ihtiyaçlarından dolayı olsa bile rahatsız edilemez. Kadının, tıpkı idam sehpasına çıkma hakkı olduğu gibi kürsüye çıkma hakkı da olmalıdır. Elverir ki, davranışları yasa tarafından sağlanan kamu düzenini bozmasın.

İngiltere’de kadın hareketinin öncülerinden olan Emmeline Pankhurst ile kızları Sylvia ve Christabel’in başını çektiği hareket tüm engellere rağmen büyüyerek sürdürüldü. tutuklanmalara, hapis cezalarına rağmen yılmayan kadınların mücadelesi giderek farklı eylem biçimlerine de dönüştü. Tutuklanan kadınlar, hapisanede açlık grevlerine gittiler. Hükümet, kadınların direnişini kırmak, onları zorla beslemek için 1913 yılında ‘Cat and Mouse Act’ adlı bir yasa bile çıkardı. Hapishanedeki açlık grevindeki kadınlara zorla yapılan beslenmeyi tasvir eden bir çizim.

Saint Simon ve Fourier gibi ütöpik sosyalistler, proletaryanın kurtuluşu ile kadınların kurtuluşunu birlikte ele alıyorlardı. Ancak, ütöpik sosyalistlerin, özellikle Fransa’daki işçi hareketi üzerinde oldukça etkili olan Proudhon’un görüşleri, burjuvaziden çok farklı değildi. Proudhon, “ai- lenin en temel ilkesini”, yani kocanın otoritesini sarsacağı gerekçesiyle, kadınların siyasal hak elde etmelerine karşı çıkıyordu: “Farz edelim ki, kadın bir halk meclisinde kocasının kine ters bir oy kullandı, bu onların anlaşmazlık içerisinde bulunduğuna işaret eder ve boşanmaya yol açar. Kadının oyunun kocasının kine dengelediğini farz etsek bile, bu durumda da doğanın isteğine karşı çıkmış, erkeklik incinmiş olur”. Proudhonculuk, kadını aileye feda eden görüşleriyle Fransız solunun feminizm karşı tutum almasına yol açmış, özellikle 1884’ten sonra kadınların sendikacılık hareketine girmelerini zorlaştırmıştı.¹⁹

1870’te, ilk işçi sınıfı iktidarı deneyi olan Paris Komünü deneyimiyle, ilk kez kadınların mücadeleye verdikleri katkılar karşılık bul-

19 Şirin Tekeli, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, s.73; Ütöpik sosyalistler için bkz: Diane Cole, *Women in Political Theory. From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism*, Harvester Wheatsheaf, New York, Londra, 1993. s.125-138. Joseph Delacque, kadınlara karşı olumsuz düşüncesinden dolayı 1857’de Proudhon’a şöyle sesleniyordu: “Samimi ve tam anarşist ol, çeyrek anarşist, sekizde bir anarşist, on altıda bir anarşist değil... Dinle Proudhon efendi, kadın hakkında konuşma ya da konuşmadan önce onu tetkik et; dersler al. Ya kendini anarşist olarak tanımlama ya da tam anarşist ol. Erkeğin kadını sömürmesine karşı yüksek sesle konuş!...” Bkz: *Anarşizm*, çev. Nil Erdoğan, Versus Yayınları, İstanbul, 2007, s.109 ve 111.

du. Komüne, seçme ve seçilme hakları dahil olmak üzere erkeklerle eşit vatandaşlar olarak kabul edildiler, direnişte barikatlar, kulüpler kurdular, tartışmalara katıldılar. Komünün yenilgisinden de aynı oranda etkilendiler, tutuklanma ya da sürgüne maruz kaldılar.

Fransa ile ilgili kısmı bitirmeden, bu ülkede kadınlarla ilgili olarak yazan önemli bir kadından bahsetmemek olmaz: Flora Tristan. Flora Tristan (1803-1844), feminizm ile devrimci sosyalizm arasındaki kavramsal ittifakı kurdu. Kadınların kendi yaşamıyla da tanık olduğu sıkıntıları gördüğü için “Yabancı Kadınlara İyi Davranılması” adlı broşürde (1830) önerdiği kadınlararası dayanışma eylemini ilk kez gündeme getirdi; kadınların ülke isimleriyle ayrılması yerine, karşılıklı yardımlaşmaya dayalı evrensel kardeşlik ilkesinin benimsenmesini istedi. Çağının kadın/erkek birçok sosyalistinin gözden kaçırdığı trajik kadın gerçekliğini gördü; erkeklere özgü bir toplumda kadının parya olduğuna dikkat çekti. 1837 yılında, Peru yolculuğu sonunda *Bir Paryanın Seyahatleri* adlı eseri yazdı. Ona göre, kadının paryalığı dünyaya gelişle başlar. Yasalar ve polis tarafından sürekli korunan kocasından yasal yoldan boşanamadığında ise ikinci kez parya olur. İngiltere’ye yaptığı seyahatte, işçi sınıfından kadınların kötü koşullarının ülke tanımadığına birebir tanık oldu. 1843 yılında, kurtuluşun işçilerin kendilerinden kaynaklanacağı fikrini anlattığı evrensel “İşçi Birliği” düşüncesinin temelini attı: “Bu toplum kötü, onu değiştirmek, yeniden canlandırmak, yaşatmak istiyorum. Bu olanaksız değil... Bugün eylem günüdür. Varlığımız uğruna eyleme geçmek size, yalnızca size aittir. Yaşam veya ölüm sizin içindir. Öyleyse! Yalnızlığınızdan kurtulun: Birleşin! Birlikten kuvvet doğar” Tristan için, işçinin ve kadının kurtuluşu iç içe iki temel sorundur. Ancak toplumsal bir devrimi, kadınların sorunlarını çözme açısından yeterli bulmaz. İdeolojinin değişmesi, farklı bir rol dağılımının olmasını zorunlu görür. Ona göre baskı altındaki erkek, bir başkasını baskı altına alacaktır. Bu da karısıdır. “Kadın proleterin proleteridir. Kadınlar kendi devrimlerini yapmalı, kendi sınıflarını oluşturmalıdır.”²⁰

20 *Feminizm: 19. Yüzyıl Klasiklerinden Seçmeler*, (Tristan hakkındaki çeviri Gülser Öztunalı Kayır tarafından yapılmıştır), Afa Yayınları, İstanbul, s.27-32.

Almanya: İşçi Kadınların Mücadelesi

1871 Paris Komünü yenilgisinden sonra, Avrupa'daki işçi hareketinin merkezi Fransa'dan Almanya'ya kaydı. Almanya'daki hızlı kapitalistleşmenin doğurduğu emek gücünün artması bu süreçte önemli bir rol oynadı. Almanya'da I. Enternasyonal'den sonra kadın hareketi diğer ülkelerden farklı olarak sosyalist çizgide gelişti.

Alman Sosyal Demokrat Parti liderlerinden Bebel (1840-1918) Marksistlerin kadına ilişkin görüşlerini 1878'de yazdığı, *Woman under Socialism* adlı kitabında dile getirdi.²¹ Kadınlara eşit hak tanınmasını isteyen Bebel, kadın kurtuluşunun ancak sosyalizmle mümkün olabileceğini düşünüyordu. Ama kadınlar kendi kurtuluşları için mücadele etmeliydiler. Kadınların kurtuluşu ile işçilerin kurtuluşu birlikte yürümeliydi.

II. Enternasyonal'de, parti üstünlüğü ile, parti ile işçilerin ve kadınların özerk hareketleri arasında sürtüşme sorunu ortaya çıktı. Sonuç olarak eşit haklar için uğraşan kadınlar “burjuva kadın hareketi” olarak nitelendirilerek onlara cephe alındı. Sosyalist kadın önderlerinden Clara Zetkin (1857-1933), sadece proleter kadınlarla sosyalizmin zafere ulaşacağını ifade etti.²² İşçi kadınlara devrimci mücadelede önemli bir rol verdi. Zetkin'in çıkardığı *Alman İşçi Kadınları* dergisi, Kadın Enternasyonal'i'nin resmi yayını oldu. 1910'da, II. Kadın Enternasyonal'i'nin Kopenhag'taki toplantısında, 1857'de New Yorklu kadın işçilerin greve gittikleri gün olan 8 Mart, uluslararası kadın günü olarak kabul edildi. (Birleşmiş Milletler tarafından Dünya Kadınlar Günü olarak ilanı ise, 1975'te gerçekleşecekti.) Bu güne emekçi kelimesinin eklenmesi sadece Türkiye'ye has bir durumdur. Türkiye Komünist Partisi'nin 1921 yılında yaptığı ilk kutlamadan miras kalan bu ifadenin, Türkiye'de bazı kesimler tarafından hâlâ kullanılmasındaki ısrarın sorgulanması gerekir. Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg'un

21 Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. August Bebel, *Kadın ve Sosyalizm*, çev. Sabiha Sertel, Toplum yayınları, İstanbul 1975.

22 Diana Coole, *Women in Political Theory. From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism*, Harvester Wheatsheaf, New York, Londra, 1993, s.167.

Clara Zetkin (1857-1933) Almanya'da Spartakist hareketin kurucularından olup, yaşamı boyunca kadınların ancak sosyalizmle kurtulabileceğine inandı. Partinin kadın yayını olan *Die Gleichheit* (Eşitlik) dergisini çıkardı.

Spartakist hareketine katılan Zetkin, hareketin Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD) tarafından bastırılması üzerine Moskova'ya gitti ve 1921'de Lenin tarafından kurulan Komintern'in denetimi altında çalışan kadın enternasyonalini örgütledi.

Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde, sanayileşmenin hızlanması, olumsuz çalışma koşulları ve düşük ücretler, emek çatışmalarını şiddetlendirdi. Bu piyasaya yoğun biçimde katılan işçi kadınlar, genel sorunlar yanında, ücretlerinin erkek işçilerle eşitlenmesi konusunda da mücadele veriyorlardı. Bu mücadele, kadın hareketinde o zamana dek görülmeyen bir ayrışmaya yol açtı. İşçi kadın hareketi ayrışarak kendini işçi sınıfı hareketi içinde tanımlamaya başladı.

Rusya: Bolşevik Devrimi'nde Kadın

1917 Sovyet Devrimi'nde, kadınlar mücadelenin ön saflarında yer aldılar. Devrim sonrasında kadınlar için hem yasa hem de uygulama düzeyinde somut adımlar atıldı. Engels'ten Bebel'e, Lenin'den Kollontai'ye kadar tüm sosyalist düşünürler kadınların özgürleşmesi için "ev işlerinin toplumsallaşması" gerektiğini yazıyorlardı. Ev işlerinin toplumsallaşması için ilk pratik girişimler devrimden sonra başlatıldı. Kolektif mutfaklar, yuva ve kreşler açıldı.

Sovyet kadınlarının statüsünü düzenleyen bir dizi yasanın çıkmasında etkin bir kadın olan Aleksandra Kollontai (1873-1952), kadın/erkek ilişkilerinde köklü bir değişim için, yeni bir ahlak anlayışını öngördü. İşçilerin iş ötesinde sosyal ve politik yaşamın tüm alanlarında yeni bir kültür yaratmaları fikrini geliştirdi. Kollontai, kadın ve erkek arasındaki cinsiyetçi işbölümünü yeterince sorgulamasına da, ka-

dının özerk kimlik edinmesini önemsendi; evlilik kurumunu sorguladı. Kadınların özgürlüğü için komünal yaşam birimleri, ortaklaşa çocuk bakımı türünden yeni yapıları önerdi.²³ Ancak bu tartışma ortamı ve kadınlar lehine uygulamalar Stalin döneminde ortadan kalktı ve “kutsal aile”ye geri dönüldü. 1926 evlilik yasasıyla boşanma hakkı kısıtlandı; kürtaj hakkı kaldırıldı; sadece devrimle kadınların elde ettiği siyasal, ekonomik ve eğitim haklarına dokunulmadı.

Türkiye: Osmanlı’daki Öncü Kadın Hareketi

Kadın hareketinin Türkiye’deki geçmişi, 19. yüzyıl sonuna, Osmanlı dönemine dek uzanır; dünyadaki gelişime paralel olarak benzer başkaldırıları söylem ve eylem düzeyinde ortaya çıkar. Toplumda çeşitli alanlarda yaşanan değişim ve gelişim süreçlerine koşut olarak, kadınlar da hak ve özgürlük taleplerini gündeme getirdiler. Kadınlar bir cins olarak ikincil konumlarının ve kendilerine uygulanan ayrımcılığın farkındaydılar; erkeklere nazaran buldukları konumu sorgulayarak bir kadınlık bilinci geliştirdiler.²⁴ 1869’de *Terakki-i Muhaderat*’la başlayan kadın dergi ve gazetelerinin sayısı Cumhuriyet’e kadar kırka ulaştı: *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Şüküfezar*, *Demet*, *Mehasin*, *Kadın*, *Kadınlar Dünyası* gibi kadın dergileri çıkarıldı. Bu dergiler kadınlara kendilerini birey olarak ifade etme, sorunlarını dillendirme ortamını sağladı, her kesimden kadınların yazma ürkekliğini, çekimserliğini gidermede, taleplerini iletmede ve sesini duyurmada önemli işlev gördü.

- 23 Diana Coole, *a.g.e.*, s.171-177; Sheila Rowbotham, Lynne Segal, Lilary Wainwright, *Feminizm, Sosyalizm ve Eylemde Birlik*, İletişim Yayınları, çev. Emel Çetin Özgül, İstanbul, 1984, s.117. Kollontai’nin eserlerinin Türkçe çevirisi için bkz. *İşçi Arıların Aşkı*, çev. Gülay Türkyılmaz, Pencere Yayınları, İstanbul, 1996; *Bir Büyük Aşk*, çev. Ülkü Sağır, Pencere Yayınları, İstanbul, 1994; *Toplumsal Gelişimde Kadının Konumu*, çev. M. Ali İnci, İnter Yayınları, İstanbul, 2000.
- 24 Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınevi, İstanbul, 1994, ikinci baskı 1996; S. Çakır, “Feminism and Feminist History-Writing in Turkey: The Discovery of Ottoman Feminism”, der. Francisca de Haan, Maria Bucur, Krassimira Daskalova, *Aspasia* (A Year Book) Berghahnbooks, cilt 1, 2007, 61-83; F. Berktaş, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Feminizm”, *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, der. Mehmet Alkan, İstanbul, İletişim, 2001, s.348-361.

Kadınlar Dünyası, 4 Nisan 1913'te yayına başladı. Sahibi Nuriye Ulviye Mevlan, sorumlu müdürü Emine Seher Ali'dir. Son yayım tarihi 1921'e dek yayımı birkaç kez kesintiye uğradı. Kapakta "Yine Feminizm, Daima Feminizm" başlıklı yazıyı yazan Nimet Cemil yer almakta.

Aynı tarihsel süreç içerisinde otuza yakın kadın ve yardımlaşma derneği kuruldu. Bu dernekler bireysel talepleri örgütlü birliklere dönüştürmede, sorunların çözümünde, ortaya konulan önerileri uygulamaya geçirmede yardımcı oldu.²⁵ İlk kurulan dernekler savaşların açtığı yaraları sarmaya yönelik yardım dernekleriydi. Dernekler arasında kız çocuklarının eğitiminin temel amaç olarak alındığı, kadınların iş yaşamına girebilmeleri için mesleki eğitimin verildiği dernekler de vardı. Osmanlı Türk Kadınları Esirgeme Derneği, Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Hayriyesi, Biçki Yurdu gibi dernekler benzer amaçlarla, atölyeler, terzi evleri açarak, kadınların istihdam olanaklarının geliştirilmesi için onlara beceri kazandırmaya çalıştı. Asrı Kadın Cemiyeti, Cemiyet-i Nisvan Heyet-i Edebiyesi, Teali-i Nisvan Cemiyeti, Kırmızı-Beyaz Kulübü gibi örgütler kadınları çeşitli açılardan bilgilendirme, bilinçlendirme amacına yönelikti. Ulviye Mevlan (1893-1964)²⁶ tarafından kurulan Osmanlı Müdafaa-ı Hukuk-u Nisvan Cemiyeti (Osmanlı kadınının Hakkını Savunma Derneği) ise *Kadınlar Dünyası* (1913-1921) adlı yayın organı ile Osmanlı feminist hareketine bir örnek oluşturdu. Bu dönemde kadınlar yaptıkları konferanslarda tartış-

²⁵ Serpil Çakır, "Osmanlı Kadın Dernekleri", *Toplum ve Bilim*, Bahar 1991, s.139-157; Serpil Çakır, "Political-Social Movements. Revolutionary: Turkey", *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures* içinde, Leiden, Brill, cilt 2, 2005, s.664.

²⁶ Serpil Çakır, "Ulviye Mevlan (1893-1964)", *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries* içinde, der. Francisca de Haan, Krassimira Daskalova ve Anna Loutfi, Budapeşte ve New York, Central European University Press, 2006, s.336-339. Ansiklopedide Ulviye Mevlan'ın yanı sıra, Fatma Aliye, Halide Edip, Nezihe Muhittin, Suat Derviş, Sabiha Sertel, Nursel Öztunalı-Kayır gibi Türkiye'de kadın mücadelesinde öncü kadın biyografileri de bulunmaktadır.

Beyaz Konferanslar: İstanbul, 1911 İstanbul'da Bir Konakta Kadınlar Konferans Düzenliyor

“Nihayet... Son bir nazarla baktığım zaman, yorgunluktan solan dudaklarım her neşve-i muvaffakiyetle kızardı. Şimdi ta cephede beyaz kürsü, beyaz iskemleler, beyaz perdeler, beyaz pencereleler, beyaz tavan döşemesiyle bütün beyaz bir salon tertip edilebilmişti... Pek uzun süren münakaşalar, manialardan sonra nihayet ikbalin yardımıyla bu sefer üç yüz kişilik bir davetname kitlesi tertibine muvaffak olduk... Cephedeki kapının açılmasıyla, bir hayal kadar beyaz, bir hayal kadar hafif ve seyyal, genççe, soluk bir sîma, ince bir vücut içeriye duhul olduğu zaman bütün sesler birden durdu ve validem titrek, beceriksiz bir ifade ile: Fatma Nesibe Hanımefendi diye hitabeyi takdim etti... Bu genç, ancak otuz yaşlarında kadar bir kadındı. Beyaz elbisesi üzerinde daha kesb-i vakar eden, bir İngiliz gibi örülmüş toplanmış gür, koyu kumral saçlarıyla gölgeleyen çehresinde kudsi morozların, kudsi elemelerin rengi, durgun uhrevi bir ifade vardı... Salon derin bir sükut içinde, sanki teneffüs etmiyordu. Beyaz, sessiz, köpürmüş karlar arasından, kışın soluk mevta ziyaretlerine karşı boyunlarını uzatan krizantemler gibi başları kıvıldamıyor, yine beyaz bir sütunun fevkinde, şimdi garip bir istihale ile bir renk, bir buy-ı ruhani oluveren hatibeyi dinliyordu. “Hanımlar, size, bütün kadınlık, hatta topraklarında müebbeten susan dudaklar namına teşekkür ederim. Görüyorum ki, hiçbir iskemle boş kalmamış. Demek ki iki kat, üç kat davete icabet edecek münevver dimağlarımız, hemşirelerimiz var. Oh! Bu ne kadar mesut beşarettir. Bugün üç yüz kişiyiz değil mi hanımlar? Demek hiç aldanmıyorum ve bu cesaretle iddia ediyorum ki içtimamıza vakıf olsalar, üç yüz bin hatta milyon kadın bize hiç olmazsa kalben iştirak edecekler. O halde vereceğim şu birkaç konferansla ben üç bin refikama telkin-i hakaike muvaffak olursam, siz niye olamayasınız, bu kuvvet sizden niçin beklenilmesin? Her şahsa üç bin kişinin isabeti pek açık, pek aşağı bir hesapla gösterir ki her birimizin üç biniyle dokuz milyon kalbin hele kadın teşebbüsünün müzahiri-istiniadı olacağız değil mi? Ve bu az bir kuvvet mi? İşte Arşimed'e rağmen kainatı mihverinden koparacak yeni bir manivela kuvveti daha. Biz bugün vakıa üç yüzle başlıyoruz; yarın, mutlaka üç binle, ertesi gün altı binle.. Nihayet bir gün, bütün kitlesi nisviyetle [kadın kitlesi] başlayacağız.”

Konferansların konuşma metinleri 1911'de İstanbul'da yayınlanan *Kadın* adlı dergide yayımlandı. Ayrıntı için bkz: Serpil Çakır, “Kadınlığın İlk Tarihi Şikâyeti: Beyaz Konferanslar”, *Tarih-Toplum Dergisi*, Mart 2003, s.40-47.

şarak taleplerini belirginleştirdiler. Konferanslar onların kendilerine güvenini artırdı. 1911 yılında İstanbul'da bir konakta Beyaz Konferanslar adıyla düzenlenen bir dizi konferansta üç yüzü aşkın katılımcı vardı: “Bugün, tarihî bir gündü. Memleketin muhtelif cihetlerinden, kadınlığın altı bin yıllık zulmetine, hiç olsa da, bir mum ziyası vermek azmiyle buraya kadar koşup gelen ilk tarihi şikâyeti izhar olunacak,

Yaşar Nezihe (Bükülmez) (1880-1935) çocukluk ve gençlik yıllarını büyük zorluklar içinde geçirmesine karşın, edebiyatı, aruzla şiir yazmayı kendi kendine öğrendi. *Malumat, Hanımlara Mahsus Gazete, Kadın Yolu ve Kadınlar Dünyası* gibi dönemin kadın dergilerinde şiirleri basıldı. Eserleri arasında *Bir Deste Menekşe* ve *Feryatlarım* adlı şiir kitapları ve “1 Mayıs İşçi Bayramı” başlıklı şiiri zikredilebilir.

şarkın ilk celse-i nisvanı in’ikad edecekti.” (Doğunun ilk kadınlık celsesi açılacaktı)²⁷

Osmanlı kadınları da hemcinslerinin çeşitli ülkelerde sordukları soruları sordular. Kendilerine uygulanan çifte standardı sorguladılar. Örneğin 1913 yılında, Meşrutiyet’in ilan tarihi olan 10 Temmuz, erkeklerin milli bayramı olarak adlandırılmıştı. Kadınlar erkeklerin II. Meşrutiyet’le kavuştukları haklara kendilerinin ne zaman kavuşacağını, haklarının niçin gasp edildiğini soruyorlar; “Fransızların hukuk-ı beşer beyannamesinde ‘insanlar hür doğar, denildiği ve kanun-i esami de buradan muktebes olduğundan bu esas kabul edildiği cihetle, bütün Osmanlıların hür olarak doğduğu ve saha-ı hayatında bu hürriyetten istifade edeceği tahd-ı vucubdedir. O halde niçin bizi hür yaşatmıyorlar? Kanun ile temin edilen hukukumuz neden gasb ediliyor, esirgeniyor. Yok-

sa insanlar kelimesinin mana-ı meşmülünden kadınlar hariç midir? Yok yok bu açıktan açığa zulüm, tecavüz, gasptır” diyorlardı.²⁸

Erkeklerle kendi durumlarını kıyaslayan, bu duruma isyan eden, kadınlar, *Şüküfekar, Kadınlar Dünyası* gibi sahibi, yazı kadrosu, hatta mürettepleri bile kadınlardan oluşan dergiler çıkardılar. Bu dergilerdeki

27 “Beyaz Konferanslar”, PB., yayına hazırlayan Süleyman Bahri, *Kadın*, İstanbul, 1911, no. 14. Metnin Türkçe çevirisi için bkz. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, s.65-72. Konferanslar hakkında ayrıntı için bkz Serpil Çakır, “Kadınlığın İlk Tarihi Şikâyeti: Beyaz Konferanslar”, *Tarih-Toplum*, Mart 2003.

28 Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, s.142.

yazılara baktığımızda kadınların çözümü kendilerinde aradıklarına şahit oluruz. Erkeklerle işbirliğine gidilmemesini isteyen bir kadın bilincidir söz konusu olan: “Evet Osmanlı erkeklerinden bazıları bizi, biz kadınları müdafaa ediyorlar; görüyoruz; teşekkürler ederiz. Biz Osmanlı kadınları kendimize mahsus inceliğimiz, kendimize mahsus adet ve adabımız vardır, bunu erkek muharrirler bir kadının anlayacağı ruhla anlamazlar. Lütfen bizi kendi halimize bıraksınlar, hayallerine bâzice [oyuncak] buyurmasınlar. Biz kadınlar hukukumuzu bizzat kendi çalışmamızla müdafaa edebiliriz.”²⁹ Türkiye’de kadınlara seçme ve seçilme hakkı, Cumhuriyet kurulduktan on bir yıl sonra, 5 Aralık 1934’te tanındı. Kadınlar toplumda kendilerine yeni kamusal roller oynama cesareti veren başta eğitim olmak üzere çeşitli reformlardan yararlandılar. Ancak 1923 yılında Nezihe Muhittin (1889-1958)³⁰ tarafından kurulan bir siyasal parti, Kadınlar Halk Fırkası’nı (her ne kadar daha sonra izin verilme de) ve yine siyasal haklar için çalışan Türk Kadınlar Birliği’ni (1934-1928) kurduklarını da hatırlatmakta fayda var.

Yeni Feminizm: İkinci Dalga Feminizm

Feminizmin ilk aşaması olan Birinci Dalga Feminizm, Birinci Dünya Savaşı sonrasında çeşitli ülkelerde kadınlara oy hakkının tanınması ile sonuçlandı. Kadınların hukuki ve siyasal haklarını kazanmayı hedefledikleri ilk dönemden sonra, bir süre, hareket ve tartışmalar Simon de Beauvoir’ın yapıtları ortaya çıkana kadar hızını kesti. De Beauvoir (1908-1986) yapıtlarında ileri sürdüğü fikirlerle 19. yüzyılın birinci dalgası ile 20. yüzyılın, 1970’lerdeki İkinci Dalga Feminizmi arasındaki köprüyü kurdu. Kadının kültürel ve politik konumunu açıklamak için varoluşçu felsefenin kavramlarını feminizmin amaçlarına uygun olarak dönüştürdü. Feministlere “öteki” olmanın tam olarak ne anlama geldiğini öğretti: “Kadın üzerindeki baskı ırk ve sınıf baskısı gibi

²⁹ Kadınlar Dünyası imzasıyla, “Hukuk-u Nisvan”, *Kadınlar Dünyası*, 4 Nisan 1329 (1913), no. 1, s.1; S. Çakır, *a.g.e.*, s.124-125.

³⁰ S. Çakır, “Nezihe Muhittin”, *A Biographical Dictionary of Women’s Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20 th Centuries* içinde, s.356-359. Ayrıca bkz. Yaprak Zihnioglu, *Kadımsız İnkılap*, İstanbul, Metis, 2003.

değildir. Raslantısal olarak tersine dönüştürülen bir olgu hiç değil. Kadın ezilmesi benzersizdir. Kadın her zaman erkeğe bağımlı olan bütün zamanların ötekisidir.” Üstelik kadınlar da erkeğin esas, kendilerinin ikincil olduğu şeklindeki bu yabancılaştırıcı görüşü içselleştirmişlerdir.³¹ Düşüncesinin temel kategorilerinden bir olan “ötekiliği”, Hegel felsefesini izleyerek ortaya koydu: Kadının nasıl “öteki” hale geldiğini, yalnızca erkekten ayrı ve farklı değil, ondan aşağı hale nasıl geldiğini tahlil etti. Bu analizde biyolojik verileri, psikanalitiği ve tarihsel materyalizmi kullandı. Kadınların kurtuluşunu, özel alandan dışarıya çıkmaları, meslek sahibi olmalarıyla mümkün gördü. Görüşleri özellikle *The Second Sex (İkinci Cins)* (1949, ABD’de 1952) adlı kitabıyla her kıtadan, her sosyal sınıftan kadına ulaştı. Kendi kişisel bunalımlarını, kadınların durumunun genel çerçevesine oturttuğu için kendisine binlerce mektupla teşekkür etti kadınlar.

Simone de Beauvoir’ın ele aldığı cinsellik, beden, annelik gibi özel yaşamla ilgili konular ve –cinsiyetçi– cinsiyet rollerinin toplumsal olarak kurgulanması meselesi, ağırlıklı 70’lerden itibaren yeni bir ivme kazanan feminist harekette ve teorisinde tartışıldı. Bu dönemde, kadın kurtuluş hareketinin çizgisi ve dolayısıyla “feminizmin teorik çerçevesi”³² netleşti: Toplumsal cinsiyetten kaynaklanan ve kadınların gündelik yaşamlarında karşılarına çıkan sorunlar, kişilere özel ya da belli durumlara has sorunlar değildi. Tüm bunlar bir sistemin, ataerkil düzenin sonucu, ürünüydü. Daha önce türlü bahanelerle gizlenen, görmezden gelinen tüm bu neden ve sonuçlar deşifre edilmeli, açığa çıkarılmalı, er-

31 Margaret Walters, “Kadınların Uğradıkları Haksızlıklar: Mary Wollstonecraft, Harriet Martineau, Simone De Beauvoir” der. J. Michel, A. Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, s.194-228; Rose Marie Tong, *Feminist Thought*, Unwin Hyman, Londra, 1989, s.202; De Beauvoir ve varoluşçu feminizm için ayrıca bkz. Danovan, *Feminist Teori*, s.223-266. Simone De Beauvoir’ın *İkinci Cins* adlı kitabı, Türkçede Payel Yayınları tarafından, Bertan Onaran’ın çevirisiyle 3 kitap olarak yayınlandı: *Kadın: Genç Kızlık Çağı* (1968); *Kadın: Evlilik Çağı* (1970); *Kadın: Bağımsızlığa Doğru* (1969).

32 Toplumsal cinsiyetten kaynaklanan ve kadınların gündelik yaşamlarında karşılarına çıkan sorunlar, kişilere özel ya da belli durumlara has sorunlar değildir. Tüm bunlar bir sistemin, ataerkil sistemin sonucudur, ürünüdür. Erkeğin kadın üzerindeki sistematik baskısının sona erdirilmesi en temel amaçtır. Feminist teori, bu yolda, baskıyı anlamayı, açıklamayı ve ona baş kaldırmayı hedefler. Jane Mansbiridge ve Susan Muller Okin, “Feminizm”, *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, der. Robert E. Goodin ve Philip Pettit, Blackwell, Oxford, 1995, s.269.

keğın kadın üzerindeki sistematik baskısı açıklanmalı ve ona baş kaldırmannın yolları bulunmalıydı. İkinci dalga feminizm,³³ belli özelliklerin netleştiği, farklılaştığı bir süreçte gelişti, hareket daha radikalleşti. Öncekinden farklı eylem ve söylem taktikleri de katıldı mücadele alanına. Kadınlar çeşitli ülke ve coğrafyalarda deneyimlerini anlattıkları bilinç yükseltme toplantıları düzenlediler; kendi sözlerini söyleyebildikleri alternatif yayınlar çıkardılar; kürtaj, taciz, kadına yönelik şiddet gibi konular etrafında kampanyalar örgütlediler.

Simone de Beauvoir (1908-1986), düşüncülerini çekinmeden dile getirirken, çağdaş feminist harekete yeni açılımlar kazandı. Düşüncelerini biçimlendirirken tanımladığı “varoluşçu feminizm” yeni tartışmalar yarattı.

FARKLI FEMİNİZMLER

Feminizmde çeşitli yaklaşımlar ve teoriler

olsa da, her yaklaşım, kadınlara uygulanan baskıyı tanımlamaya, nedenlerini ve sonuçlarını açıklamaya ve kadınların özgürleşmesi için stratejiler, politikalar sunmaya çalışır. Çeşitli kıstaslara göre feminizm yaklaşımları farklılaşabilir. Feminizmler liberal, Marksist, sosyalist, radikal, psikanalitik, anarşist, varoluşçu, kültürel, postmodern feminizm başlıkları altında ele alınabilir. Bunlara eko-feminizm ve siyah feminizm de eklenebilir. Ancak bu makalede, liberal, sosyalist ve radikal feminizm inceleme

33 İkinci Dalga Feminizm, Türkiye’de 1980’lerden itibaren ortaya çıkmış, yöntem ve kurumlarla çeşitlilik kazanmıştır. Kadın bilincini yükseltmek, cinsiyetçiliğin kavramlarını oluşturmak, bunu toplumda deşifre etmek ve çözüm yolları oluşturmak için bir kadın kurtuluş hareketi başlatılmıştır. Bilgi için bkz. Şirin Tekeli, “Birini ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme”, *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998; Ş. Tekeli (der.), *Kadın Bakış Açısından 1980’ler Türkiye’sinde Kadınlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990; Yeşim Arat, “1980’ler Türkiye’sinde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizm’in Radikal Uzantısı”, *Toplum ve Bilim*, no.53, 1991; Serpil Çakır, “Türkiye’de Geçmişten Günümüze Kadın Hareketi”, *Cumhuriyetten Günümüze Türkiye Ansiklopedisi, Yüzyıl Biterken Dizisi*, cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996; Serpil Çakır - Hülya Gülbahar, “Kadının Yüzyılı Kronolojisi 1800-1999”, Kadın Hareketinin Yüzyılı ajandası içinde, Kadın Eserleri Kütüphanesi yayını, 1999. Ak-su Bora-Asena Günel (der.), *1990’larda Türkiye’de Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

konusu edilecektir. Bu tercihin temel nedeni, bu yaklaşımların çağdaş feminist teoriye kaynaklık eden feminizmin erken dönem tartışmalarını işaret etmesi ve farklı siyasal/ toplumsal yapılara vurgu yapmasıdır.

Liberal Feminizm

Liberalizm bireysel özerklik, özgürlük, eşitlik, hukukun üstünlüğü gibi temel ilkeleriyle bütün feminizm türlerini başından itibaren çok etkilemiş, bugün de gündemde olan bir ideolojidir. (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bu kitapta yer alan Fatmagül Berktaş'ın Liberalizm adlı makalesine bakılabilir.) Liberal feminizm Mary Wollstonecraft, Harriet Taylor, John Stuart Mill, Frances Wright, Elisabeth Cady Stanton ve Sarah Grimke tarafından geliştirilmiştir. Bu bölümün amacı, yukarıda isimleri sayılan teorisyenlerin görüşlerini, liberal teorinin özelliklerini de göz ardı etmeden ortaya koymaktır.

Liberal Haklar Teorisi

Temel haklar ve sınırlandırılmış yönetim teorisi olarak tanımlanabilen liberal siyaset teorisinin belli bir insan doğası anlayışı vardır: Rasyonel insan. Akıl, ahlakın akılcı ilkelerini anlama yetisi olarak tanımlandığında, bireyin özerkliği vurgulanır; belli bir amaca ulaşmak için en iyi yolu bulma yetisi olarak tanımlandığında ise, kendini gerçekleştirme öne çıkarılır. Özerklik ve kendini gerçekleştirme mümkün kılan toplum, iyi, adil toplumdur. Klasik liberaller mülkiyet, örgütlenme, din, vicdan özgürlüğü türünden haklara öncelik verirler. Çünkü haklar her bireyin kendi iyisini başkalarına zarar vermemek koşuluyla gerçekleştirebileceği çerçevedir. Ancak, liberal kuramdaki “birey”, öyle olduğu iddia edilse bile, evrensel ve cinsiyetler üstü bir kavram değildir. Kadını eksik ve erkeğe bağımlı gören geçmişin mirası devam ettirilmiş, yeni hak ve özgürlükler burjuva erkekler için düşünülmüştür. Özel mülkiyet, medeni haklar, siyasal haklar uzun süre kadınlara yasaklanmıştır. Kadın aileye, eve ait olmalı, eş ve anne olarak kocasının himayesinde bulunmalıdır. Erkeğin bağımlısı olarak görülüp, erkeğin himayesine –ya da insafına– bırakıldığından, kadınların

birtakım yasal haklarla donatılmaları gereksiz görülür. Öyle ki evlilik ile birlikte kadının hukuksal varlığı ortadan kalkar, mülkiyet, miras, velayet hakları elinden alınır, evli kadın, yasal olarak ancak kocası ile birlikte insan olarak kabul edilir.³⁴

Liberal haklar teorisi, bireyin hakları ve özgürlüğü açısından kendi içinde çelişki taşımaktadır. Bu çelişki, özel alan/kamusal alan ayrımında çok net biçimde ortaya çıkar. Özel alan denilen ev içi hayat, bireylerin toplumsal ilişkilerden ve devlet müdahalesinden bağımsız özgür kalabilecekleri alan olarak tanımlanır. Kamusal alan ise, çalışma hayatı, ticaret ve siyaseti kapsar. Bu alanda devlet çeşitli düzenlemeler yapmaktadır. Yani devlet müdahalesi kamusal alan olarak tanımlanan “dışarı” ile sınırlandırılmış, içeride bireyler serbest, özgür bırakılmıştır. Ama özel alan sadece erkekler için bir özgürlük alanıdır. Kadın için ise zorunluluğun yeridir. Hatta gönüllü olması dayatılan ve içselleştirilmesi için uğraşılan bir zorunluluktur bu.³⁵ Erkeklerin toplumsal hayata özgürce katılımı üzerine düşünen liberaller, ev hayatının eşit ilkelere örgütlenmesine önem vermezler. Üstelik liberal teorinin kurucularına göre, sadece ev ve aile içinde tanımlanan kadının başında mülk sahibi bir erkek reis olmalı, özel alan toplumsal sözleşmenin konusu edilmemelidir. Liberallerin toplum sözleşmesinde, ailelerin temsilcileri olarak babaların eşitliği vardır. Sözleşmeyle aileler arasındaki ilişkilerin yönlendirmesi amaçlanır. “Adalet, yetişkin erkeklerin başka yetişkin erkeklerle üzerinde uzlaşmış toplumsal kurallar uyarınca karşı karşıya geldiği kamusal alana ilişkindir. Aile ilişkileriye mahremdir; doğal sezgilerle ya da yakınlıkla yönlendirilirler. Adalet kuramcıları, temelde doğal bir alan sayılan aile içindeki ilişkileri görmezden gelmeyi sürdürürler. Doğal ailenin, geleneksel olarak erkeğin yönettiği, kadınların ücretsiz ev işleri ya da üreyip çoğalmaya ilişkin işlerle uğraştığı bir birim olduğu düşüncesi, örtülü olarak ya da açıkça varsayılır.”³⁶ “Sadece özel

34 Susan Moller Okin, *Women in Western Political Thought*, Virago, Londra, 1980, s.249.

35 F. Berktaş, “Kadınların İnsan Hakları: İnsan Hakları Hukukunda Yeni Bir Açılım”, *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yayınları, 2003, s.39-40.

36 Will Kymlicka, “Feminizm”, *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.536.

alanda değil, kamusal alanda da cinsiyet ayrımını pekiştiren ikircikli eril bir söylem ve onun pratiği yaratılmıştır.”³⁷ Toplumun geri kalanından ayrılan ev içi dünya ile ilişkilendirilen kadınların aksine, kamusal dünya erkeğe bırakılmıştır. Liberalizmin birey ve yurttaş hakları kuramını eleştirecek olan günümüz feminist siyaset bilimcileri, bu durumu açıklığa kavuşturma çabası içindedirler; kadınların sivil bireyler haline nasıl gelecekleri üzerinde en fazla durdukları konudur.³⁸

Doğal Haklar öğretisi'nin ve Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin kaynak düşünürü olarak görülen Locke, “İnsanın doğal özgürlüğü, dünya üzerindeki herhangi bir üstün gücün denetimi, yasa yapmanın otoritesi ya da iradesi altına alınamaz” diye başlar 1690'da yazdığı, *Second Treatise of Government (Hükümet Üzerine İkinci İnceleme)* adlı eserine. Aslında insan, kelimesiyle erkekleri kastettiğini anlıyoruz metnin ilerleyen paragraflarında: “Karıyla koca bazen kaçınılmaz olarak farklı isteklere sahip olabilirler. Bunun için bir kuralın yerleşmesi gereklidir, bu da doğal olarak güçlü ve iktidar sahibi erkeğin görevidir” der.³⁹ Yani, kocaların karıları ve çocukları üzerinde otorite kurmalarına izin verilmelidir, çünkü “doğal” olan budur!

Rousseau da, eserlerinde tüm haklarla donatılmış bir birey kavramı kullanır. Ancak bu soyut bir kavramdır, cinsiyeti belli değildir. Birey kavramıyla kadını kastetmediğini 1780'de yazdığı *Emile* adlı eserinden anlarız. Bireyin bağımsızlığını herkesten çok önemser ama, ona göre kadın bağımsız olmamalıdır. Kadınlar ikincildir, erkeğe göre tanımlanmıştır: “İki cins birleştiğinde her iki cins de ortak hedefe, ama

37 Joan Landers, “Yurttaşlık Performansı”, der. Seyla Benhabib, *Demokrasi ve Farklılık*, çev. Zeynep Gürata, Cem Gürsel, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Yayını, İstanbul, 1999, s.99.

38 Carole Pateman, “Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme”, çev. Aksu Bora, der. John Keane, *Sivil Toplum ve Devlet*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s.119-145; Carole Pateman, *The Sexual Contract*, Stanford University Press, Stanford, 1988; Iris Marion Young, “Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship”, *Feminism and Politics*, der. Anne Phillips, Oxford University Press, 1998, s.401-429. Feminist siyaset bilimcilerin “İnsanlar yerden mantar gibi bitmiş varlıklar mıdır? Çocuk yetiştirme ve muhtaçlara özen gösterme yükümlülüğü niçin sadece kadının sorumluluğu olarak görülür türünden soruları oldukça anlamlıdır.

39 Donovan, *a.g.e.*, s.21, Okin, *Women in Western Political Thought*, s.435.

farklı şekillerde katkıda bulunurlar. Bu çeşitlilikten kadın ve erkek arasındaki ahlaki boyuttaki ilk farklılık ortaya çıkar. Erkek güçlü ve etken olmalıdır. Kadın zayıf ve edilgen olmalıdır; biri hem güçlü hem iradeli olmalıdır; diğeri ise ona azıcık karşı koymalıdır. Bu ilke kabul edildiğinde, kadının erkeğin gözüne hoş görünmek için yaratıldığı sonucuna varılır. Erkeğin de aynı şekilde kadına hoş görünmesi gerekse bile, bu gereklilik o kadar acil değildir. Erkeğin erdemi gücünde yatar, o güçlü olduğu için kadını mutlu eder. Bunun aşkın kanunu olduğunu söylemiyorum, ama doğanın kanunudur ve doğa kanunları aşktan daha eskidir. Yüce varlık, erkeğe sınırsız arzu ve bu arzularını yönlendirecek bir yasa vermiştir. Böylece erkek özgür olacak ama aynı zamanda kendini kontrol edebilecektir. Erkek arzularıyla yönlendirildiği halde onları dizginleyecek akla sahiptir. Kadın da sınırsız arzuya sahiptir. Tanrı arzularını frenlemesi için kadına iffet vermiştir.”⁴⁰ Görüldüğü gibi, Rousseau, yapıtlarında “yeni insan”dan söz etse de, kafasındaki erkek ve kadın imgeleri binlerce yıllık bir ataerkil anlayışı yansıtmaktadır.

Birey haklarındaki bu çelişkili bakışa kadınların tepkisi gecikmez: Mary Wollstonecraft (1759-1797), kadın doğası denen şeyin toplumsal olarak kurgulandığını *A Vindication of Women's Rights (Kadın Haklarının Gerekçelenirilmesi)* (1792) adlı eserinde açıklar. Eseri bir anlamda Rousseau’ya cevap niteliğindedir: “Rousseau, bir kadının hiçbir koşulda kendisini bağımsız hissetmesine izin verilmemesi gerektiğini söylüyor. Onun görüşüne göre, kadın doğal kurnazlığını kullansın diye, korkutularak yönetilmeli ve erkek ne zaman rahatlamak isterse ona tatlı bir arkadaşlık sunacak ılımlı bir nesne olsun diye, kasket bir köleye dönüştürülmeli. Kadın karakterinin oluşumunda boyun eğme, durmaksızın yinelenmesi gereken bir derstir. Rousseau, doğaya dayandırarak geliştirdiğini iddia ettiği savlarını daha da ileri götürür ve tüm erdemlerin temelini oluşturan doğruluk ile cesaretin yayılmasında belli sınırlar gözetilmesi gerektiğini, çünkü kadınlar söz konusu olduğunda yılmaz bir şekilde verilmesi gereken erdem in itaat olduğu-

⁴⁰ Alıntı için bkz: Michael Rosen ve Jonathan Wolff (der), *Siyasal Düşünce*, Dost Yayınevi, Ankara, 2006, s.60-61. Kitapta, siyasi düşünce nin önemli metinlerinden seçmeler yer almaktadır.

Mary Wollstonecraft

1759 yılında Londra'da doğan Wollstonecraft, Kadın haklarının yeni bir yorumu ihtiyacı duyduğunu, yazılarıyla ve kişisel yaşamıyla gösterdi. Çocukluğunda annesinin çok içen ve ailenin elindeki parayı israf eden baskıcı bir koca tarafından ezildiğini gördü. Aynı derecede zalim bir kocadan kurtulması için kız kardeşine yardımcı oldu. Anarşist filozof William Godwin ile sevgili oldu. Hamile kaldığında geleneklere boyun eğip Godwin'le evlendi, fakat ayrı bir evde oturmaya devam etti. *Frankenstein* adlı eserin yazarı olacak olan bir kızı oldu: Mary Shelley. Mary Wollstonecraft, kızının doğumundan hemen sonra, otuz sekiz yaşındayken öldü.

Mary Wollstonecraft, uzun süre dönemin kadınlara açık olan işlerinden biriyle geçimini sağlamak zorunda kaldı: Dikiş dikmek, öğretmenlik ve dadılık yapmak. Yazar olarak yolunu çizdikten sonra, kitap, roman ve belgesel eserler yazdı. Fransızca, Almanca ve Flemenkçeden çeviri yaptı. *A Vindication of the Rights of Women* adlı kitabı, 18. yüzyılın en önemli feminist eserlerinden biri olarak 1792'de Londra ve ABD'de yayımlandı. Kitabında eğitim ve gelenekler sonucu kadınların cehalet ve kölelik durumuna mahkum edildikleri saptamasını yapıyor, aşağılanmış kölelerin özgürleştirilmiş çocuklarının erdem ve yeteneklerinin gelişmesi için daha kaç kuşak gerektiği sorusunu soruyordu. Kitaptaki tutkulu anlatım onun çok okunmasını sağlamış, 19. yüzyıl boyunca Amerika'da dört, İngiltere'de altı kez basılmış, ABD'de Susan Anthony'nin feminist gazetesi *The Revolution*'da seri halinde yayınlanmıştır.

Mary Wollstonecraft (1759-1797).

nu söyler. Ne saçmalık! Kadınlar gerçekten doğaları gereği erkeklerden aşağı olsalar dahi, kadınlarla erkeklerin erdemleri nitelik açısından aynı olmalıdır. Aksi takdirde erdem göreceli bir değer olurdu. Kadınlar ve erkeklerin yönetimi aynı ilkelere dayanmalı, aynı amacı gözetmelidir.”⁴¹

41 Mary Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, çev. Deniz Hakyemez, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.39-40. Kadınları aşağılayan yazarların eleştirisi için bkz. *a.g.e.*, s.119-170. Ayrıca bkz. *Feminizm. 19. Yüzyıl Klasiklerinden Seçmeler*, s.16.

Wollstonecraft, Avrupa kadınlarının statüsünün iktisadi ve toplumsal anlamda gerilediğine işaret ediyor, sanayileşme ile derinleşen özel/kamusal yaşam ayrımının kadınlar ve özellikle evli burjuva kadınlar üzerinde yarattığı olumsuzluğu dikkat çekiyordu: Orta sınıf kadını olmak eve kapatılmak, sağlığından, özgürlüğünden, kendi erdeminden yoksun kalmak demektir. Kocanın sağladığı saygınlık, güç ve hazla yetinmek, kendi kararını kendi verememek özgürlüğe sahip olamamak demektir. Wollstonecraft için en önemli mesele, kadının birey olmasıdır. Belki toplumsal cinsiyet gibi, bir kavram yoktur kafasında ama yapmak istediği, kanıtlamak istediği, cinsiyetin toplumsal olarak kurulduğudur. Kant'a göndermeler yapar: Görece özerk bir insan, başkası için araç olmayan, kendi kararlarını verebilen bir insandır. Kadın da bir araç değil, kendi başına bir amaç olmalı, kendisini birey olarak ortaya koymalıdır. Erkek değişik koşullarla geleceğe hazırlanırken kadının sadece bugünün gereklerini sağlamak için donatılması eleştirilmelidir. İncelik, sükunet ve köpeklere benzer şefkat bu cinsin en önemli erdemleri olarak vurgulanmamalıdır. Evren, erkeklerin rahatları ve zevkleri için yaratılmamıştır. Kadınlar da erkekler gibi Tanrı tarafından yaratılmıştır. Bu nedenle kadınların da ahlaksal ve zihinsel yeteneklerini geliştirmelerine izin verilmelidir. Eğer kadın erkeği tamamlayan bir öge olarak görülürse, çok iyi koşullarda yaşasa bile, bir süs bitkisine dönüşür, gelişmesi, insanlığa kavuşması engellenir. Wollstonecraft için anahtar kelime, eğitimidir. Dönemin kadın eğitimine bakışı, en iyilerini duygusal ve kararsız, diğerlerini ise boş ve değersiz yapmaya yöneliktir. Eğitime daha övgüye değer bir amaç yüklenmeli, kadınların doğaya ve mantığa yaklaşmaları sağlanmalıdır.⁴²

Birlikte oldukları 27 yıl içinde, önce entelektüel, daha sonra eş ilişkisi içine giren, bu süre zarfında üç feminist eser üzerinde ortak çalışmış John Stuart Mill (1806-1873) ve Harriet Taylor (1807-1858) Wollstonecraft'tan 100 yıl sonra yazdılar. Tıpkı onun gibi aklın yüceltilmesi noktalarında birleştiler, kişinin kendini gerçekleştirmesine özel

⁴² Margaret Walters, "Kadınların Uğradıkları Haksızlıklar: Mary Wollstonecraft, Harriet Martineau, Simone De Beauvoir", s.139-167; Coole, *a.g.e.*, s.91-101.

vurgu yaptılar. H. Taylor'un kadınlara oy hakkı konusunda 1851'de yazdığı bir makale var: "The Enfranchisement of Women" (Kadınların Oy Hakkına Kavuşturulması). Mill'in ise *The Subjection of Women* (Kadınların Köleliği) adlı eseri, 1861'de kaleme alındı, 1869 yılında yayımlandı. Mill, kadınların köleliğini, yani, kadınların erkeklerin hizmetkarlığı rolünü üstlenmesini, çok ustaca ve çok yaygın biçimde gerçekleştirilen toplumsal koşullandırmanın bir sonucu olarak görür.⁴³ 1865'te parlamentoya seçilmiş, 1867'de seçim yasasına getirdiği değişiklik önerisiyle İngiltere'deki kadınların oy hakkı hareketinde önemli bir simge isim olmuştur.

Her ikisi de, kadının toplumdaki aşağı durumunun toplumdaki, kültürden kaynaklandığını ve kadınlara her alanda eşitlik sağlanması gerektiğini vurguladı.⁴⁴ Taylor kadınların ekonomik ve maddi kaynaklara ulaşabilmesini daha fazla önemsediyordu; paraya ihtiyaçları olmasa bile kadınların dışarıda çalışmalarını istedi. Mill ise, alanın açılması yeterli buluyor, zaten kadınların anneliği tercih edeceklerini düşünüyordu. Kadınların da her türlü girişimde erkeklerle eşit düzeyde başarılı olabileceğini vurgularken, onların ev işleriyle uğraşmaktan vazgeçmeyeceklerini varsayıyordu. Ailede cinsiyete dayalı işbölümünün, "rızayla, ama hiçbir biçimde hukukla değil, genel geleneklerle" gerçekleştiğini ve "bunun iki kişi arasında en uygun işbölümü olduğunu" savundu.⁴⁵

Liberal feminizmi anlatırken Frances Wright'ı (1795-1852) da zikretmeliyiz. Frances Wright, boyun eğdirilerek aldatılan kadınların bu aldatmayı, eleştirel düşünce ile delecteklerini, "On the Nature of Knowledge" (Bilginin Doğası Üzerine) adlı konferansında dile getirdi.

⁴³ *Feminizm, 19. yüzyıl Klasiklerinden Seçmeler*, s.53. Ayrıca bkz. John Stuart Mill, "Kadınların Köleleştirilmesi", *Özgürlük Üstüne*, çev. Alime Ertan, İkinci Baskı, Belge yayınları, İstanbul, 2000.

⁴⁴ Tong, *Feminist Thought*, s.17-22. Mill ve Taylor, yaratıcı felsefeye bağlıdır. Onlara göre en iyi toplum, herkesin kendi faydasını azamileştirdiği toplumdur; herkes kendi faydasının, hazzının, mutluluğunun peşinde koşarsa bundan, toplum açısından toplam bir mutluluk doğar. Kadınlara eşit hak tanınması, kadınların kendilerinden ziyade toplumun yararı için önemlidir.

⁴⁵ Kymlica, "Feminizm", *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.536.

Geleneklerle ebedileştirilmiş hakikat, ancak kuşkuculukla ve kanıtların ayrıntılı değerlendirilmesiyle yıkılabilecektir. Bunu da maddi olarak bağımlı olmayan, özerk ve yerleşmiş bir kurumla bağlantısı olmayanlar yapabilecektir. Gelişme ve reform, sorgulamanın korkusuz ruhundan ve doğru bir eğitim sisteminden geçer. Wright, kadınların eşitliğini sağlanması için Bentham'ın görüşlerini kadına uyarladı. Kadını bağımlı tutmanın topluluk için faydalı olduğu düşüncesini reddetti. Böyle bir varsayım, ancak bu tür bir baskıyı yararlı sayacak gaddar bir sınıftan gelebilirdi: “Bağımlılıklarını desteklemek yoluyla kadınları itaatkar kılan adi inanç, onların faydalı olmalarını sağlar. Bu, aristokrasilerin birçoğunda yöneten azınlıkça tebaasına karşı, demokrasilerde zenginlerin fakire karşı; uzmanlık gerektiren işlerde bütün ülkelerdeki insanlara karşı kullanılan bir iddiadır.”⁴⁶

20. Yüzyılda Liberal Feminizm

Kadınların, erkekler dünyası olarak tanımlanan kamusal alanda eşit olarak yer almasının önünde bazı ayrımcı uygulamaların yattığını, bu ayrımcılığın ortadan kaldırılmasıyla sorunun çözülebileceğini, liberal feministler bugün de benimsemeye devam ederler. M. Wollstonecraft, John Stuart Mill, Harriet Taylor'ı izleyen süreçte, 20. yüzyılda Betty Friedan, *The Feminine Mystique (Kadınlığın Gizemi)*, adlı kitabıyla ve 1963'te kurduğu örgütle (National Organization For Women), benzer görüşleri paylaşır. Friedan, kadınların güçsüz/ iktidarsız bir sınıf olduklarını, tek tek kadınların kendi çabaları ile güçlü “erkek” sınıfına dahil olabileceklerini düşünür. Friedan'a göre, orta sınıf kadını boşluğa düşmüştür. Ev yaşamı kısırdır. Kadınlar özellikle çocukları gidince boşluğa düşerler. Jinekolog, terapist ya da estetik operasyonlar onların içindeki boşluğu doldurmaz. Orta yaş, beyaz, burjuva, heteroseksüel kadının yüklendiği eş ve annelik türünden geleneksel roller kadınlara tatmin değil, mutsuzluk ve boşluk duygusu getirmiştir. Mükemmel ev kadını (dişi kuş) yerine, medyanın da oluşumuna katkıda bulunduğu “mükemmel

⁴⁶ Wright'ın “On the Nature of Knowledge” (Bilginin Doğası Üzerine) adlı metni için bkz. Danovan, *a.g.e.*, s.34-36. Ayrıca bkz: Flexner, *a.g. e.*, s.27-28.

çekici dişi” olmak da kadınları özgürleştirmez. Çünkü her ikisinde de başkasının tanımladığı bir “imge”ye uymaya çalışılır. Friedan, çözüm olarak ev dışında çalışmayı tavsiye eder. Ancak, evlilik ve annelikten vazgeçmelerini de istemez. Friedan, *The Second Stage* adlı ikinci kitabında daha önce önerdiği “süper kadın” olmanın zorluğunun ve yanlışlığının farkına varır. Kadının iki patrona hizmet ettiğini, bunun çok zor bir iş olduğunu belirtir: Evdeki ve işteki başarı ödül getirmedi. Kadınlar güçlü ve zengin oldular ama mutlu olamadılar. Friedan bu kez cinsiyet rollerinin değişmesi, erkeğin ev işlerine el atması gerektiğini savundu. *Kadınlığın Gizemi*’nde kadınların erkeklere benzemesini teşvik ederken ikinci kitabında her ikisi de androjen insanlar oluncaya kadar toplumun cinsler arası farklılıkları tanınmasını istedi.⁴⁷

20. yüzyıldaki liberal feminizm tartışmalarının ayrıntısına girmeyeceğiz. Ancak birkaç önemli noktayı belirtmekte fayda var: Liberal feministler kadının insan toplumunun eksiksiz bir ögesi olmasına önem verdiler. Son yıllarda, liberal feminizmin kadın ve erkek arasındaki farklılığı yok sayan görüşleri tartışıldı. Kadınların erkek gibi olmak istediği, bu eril değerleri edinmeleri gerektiği şeklindeki inanç sorgulanmaya başlandı. Sorunun sadece fırsat eşitliğini sağlayacak yasalarla çözülemeyeceği, bu düzenlemelerin toplumsal cinsiyete duyarsız olduğu anlaşıldı. Toplumsal cinsiyet farklılığını dikkate alan yasalara (gender specific laws), kota gibi geçici özel önlemlere, yapısal/ kurumsal düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu gerçeği kabul edilme-ye başlandı.

Radikal Feminizm

Feminizmin 19. yüzyıldaki kavramları ve mücadele biçimleri ile, 20. yüzyılın ortasından itibaren günümüze dek gelişen çizgisi arasında, bazı ortaklıklar olabileceği gibi, farklılıklar da vardır. 60’ların sonu (Türkiye’de 70’lerin sonu) kadınlar yeni bir bilinçlenmeyle tanıştılar; sol ve radikal örgütlerde erkekler tarafından ikinci sınıf muameleye maruz kal-

⁴⁷ Tong, *a.g.e.*, s.22-27. Androjen olma meselesi bir romana konu olmuştur. Bkz. Virginia Woolf, *Orlando*, çev. Seniha Akar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1990.

dıklarını keşfettiler.⁴⁸ Bu örgütlerin yapılarına ve kişisel üsluplarına eleştiriyi yönelttiler. “Kurumsal açıdan, kendi kişisel öznellik sorunlarının yeni solun uğraştığı büyük sorunlarla –toplumsal adalet ve barış sorunları– eşit bir öneme ve meşruiyete sahip olduğu fikrini yerleştirmeyi azmettiler. Sonunda bütün bu sorunların birbiriyle ilintili olduğuna, erkek egemenliğinin ve kadınlara hükmetmenin toplumdaki baskının kökü ve modeli olduğuna ve gerçekten devrimci bir değişimin temelini feminizm olduğuna inandılar.”⁴⁹ 1970’lerden itibaren billurlaşan bu eleştiriler, söylem ve eylem düzeyinde yeni bir içerik kazandı, “kadın hareketi” gibi genel bir kavramdan farklı olarak, “kadın kurtuluş hareketi ya da feminist hareket” şeklinde netleşti. Radikal feminist tezlerin büyük bir bölümü daha önceden dile getirilmişti. Ancak radikaller bu söylemleri eylemlerine de taşıdılar daha kitlesel olarak. Feminist kuramı da sistematikleştirdiler. Bu nedenle toplum üzerinde öncekinden daha alışılmadık ve sarsıcı bir radikal etki yarattılar. Radikal feminizm, diğer feminizm türlerinin fikir ve eylem yelpazesi içinde çeşitli etkiler altında gelişti. Feminizmin tarihi ve teorik öncüllerinin ortaya konulmasının amaçlandığı bu makalede, radikal feminizm, tüm bu sürecin bir sonucu olarak değerlendirilmeli, önceki tartışmaların burada da devam ettiği unutulmamalıdır. Bu bölümde yeni tartışmalar özetlenerek anlatılacaktır.

“Feminizmin liberal feminizm, radikal feminizm ve sosyalist feminizm gibi eğilimleri barındırdığı düşünülmektedir. Ama liberal feminizmin kadınlara uygulanan liberalizm olması gibi, sosyalist feminizm de, çoğunlukla geleneksel Marksizm’e –genellikle Engels’in kadınlara uygulanmış şekline– dönüşür. Radikal feminizm ise, feminizmdir. Radikal feminizm, yani su katılmamış feminizm yöntemsel açıdan post-Marksisttir. Felsefenin Marksizmi koruduğunu, özümsemediğini ve aştığını, böylece onun belirli bir araştırma olmaktan çok bütün araştırmaların kaynağı haline geldiğini öne süren Sartre’in yaklaşımını geliştirerek Marksizm-feminizm sorunsalını yöntem dü-

48 Türkiye’deki durum için bkz: Fatmagül Bertkay, Türkiye Solunun Kadına Bakışı: Değişen Bir Şey Var mı?”, *Kadın Bakış Açısından 80’ler Türkiye’sinde Kadın*, der. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.289-300.

49 Danavon, *Feminist Teori*, s.268.

zeyinde çözmeye girişir. Liberal feminizm cinsiyetçiliği öncelikle bir yanılısma, kurtulması gereken bir efsane, düzeltilmesi gereken bir aksaklık gibi görürken, feminizm, eril bakış açısını eril iktidarın yalnızca aldatıcı bir ürünü olarak değil, dünyayı kendi suretinde, kendi arzuları doğrultusunda yaratmasını sağlayan temeli olarak değerlendirir. Böylece feminizm gerçek olarak kabul edilenin, elinde geçeceği şekillendirecek iktidara sahip olanların yararına üretmeler olduğunu ve bu uygulamanın yaygın olduğu kadar gerekli ve bir o kadar da değiştirilebilir olduğunu belirgin şekilde algılar. Bu bağlamda en belirgin özellikleri paylaşan Marksizmdeki bilimsellik baskısı ve liberalizmdeki Kantçı buyruğun tersine feminizm ne evrensellik iddia eder ne de bunu yerine göreceliğe indirgenir. Özelliklerini içine alan bir genelleştirme veya cinsiyetçiliğin bilim haline getirilebileceği soyut bir kuram peşinde değildir. Doğa üzerinde (kadınlar dahil) denetim sağlama yaklaşımıyla kıyaslanan, toplum üzerinde (yine kadınlar dahil) denetim sağlama yaklaşımını yadsır. Bu yaklaşım en az Descartes'tan beri politik bilginin paradigmasını oluşturan 'toplumbilim' projesini kurmuştur."⁵⁰

Radikal Feminizmde Temel Özellikler

Radikal feminizm, kadınların ezilmesine –ki bunu toplumdaki en yaygın ve en derin baskı biçimi olarak görür– ve kadınlara uygulanan baskının nedenlerini anlamaya yönelik kavramsal bir çerçeve sunar. Kadınların ezilmesi, baskı altına alınması sistemattir. Erkek iktidarı, erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğine dayanır. Bunun adı “patriyarka” ya da “erkek egemen düzen”dir. Bu düzende, toplumsal ilişki, ezen ve sömürenin erkek, ezilen ve sömürülen de kadın olduğu, iki toplumsal özne arasında cereyan eder. Kadının ezilmesini “toplum” ya da “koşullar” gibi soyut kavramlara bağlamak yeterli değildir, erkeklerin bu baskıdaki somut rolleri ayrıntılarıyla ortaya konmalıdır. Bu tartışmalar “kadın erkek ilişkisi bütün iktidar ilişkilerinin paradigmasıdır” ifadesi etrafında döner. “Cinsel olan politiktir” der Kate Millet, çünkü kadın/erkek ilişkisi bütün iktidar ilişkilerinin temelinde yer alır.⁵¹ Ataerkil ide-

⁵⁰ MacKinnon, *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, s.140.

⁵¹ Kate Millet, *Cinsel Politika*, Payel Yayınları, İstanbul, 1973. Kitap, yazarın ataerkil düzende kadınların ikincil konumunu incelediği, doktora tez çalışmasıdır. İlk bölümünde cinsel politika ör-

al, kadın erkek arasında biyolojik farklılığı abartarak erkeğin hep birincil olmasını sağlamıştır. Bu durum kadınlar tarafından bile içselleştirmişti. Toplumsal cinsiyetin ilk ve önemli taşıyıcısı ailedir. Aile içindeki hiyerarşik güç ilişkileri çiftler arasındaki cinsel ilişkiye de yansımaktadır. Fiziksel güç üzerinden kurulan ve desteklenen cinsel politika, biyolojik özelliklere dayanarak kültür temelli ayrımlara da neden olur. Benzer bir saptamada, patriyarki bütün baskı modelleri için paradigma olarak açıklanır. Cins baskısı, sınıf ve ırk baskısına önseldir.⁵² Bir kez erkeğin kadın üzerindeki egemenliği meşrulaştırıldı mı, tüm egemenlik biçimleri de meşrulaştırılır.

Kadın erkek ilişkisinin temelinde yer alan cinsellik, erkek iktidarının barınağı olan güç ilişkisini doğurur. Kadın bedeni ve kimliği cinselliğin kadın merkezli olarak yeniden kavramsallaştırılmasıyla özgülüğe kavuşabilir ancak. Cinsellik yeniden kavramsallaştırılmalı, yeniden kurgulanmalıdır: “Cinsel deneyim, esasını cinsel ilişkinin oluşturduğu, karmaşık bir fiziksellik, duygusallık, kimlik ve statü onaylamasıdır. Cinsiyet olarak seks ve cinsellik olarak seks böylece birbirlerini karşılıklı tanımlamış olurlar. Bununla birlikte cinsiyet cinselliği değil, cinsellik cinsiyeti belirler.”⁵³

“Kadının ezilmesi, kadının biyolojisinden, doğurganlığından kaynaklanır” saptaması radikal feministlerin üzerinde durduğu bir başka husustur. Shulamith Firestone, tarihsel materyalizmin feminist yorumu olarak değerlendirilebilecek *Cinselliğin Diyalektiği* (1970) adlı kitabında, kadınların baskı altına alınmalarının maddi temelini ekonomi yerine, biyolojide görür.⁵⁴ Kitapta psikanalize, doğal olarak Freud’un

nekleri ve kuramları; ikinci bölümde tarihsel gelişim; son bölümde ise, edebiyattaki yansımada ki örnekler yer alır.

52 Marilyn French, *Kadımlara Karşı Savaş*, çev. Beril Eyüboğlu, Metis yayınları, İstanbul, 1993. French, eril topluma, sevgi, fedakârlık, şefkat, paylaşım gibi dişil değerlerin yeniden entegrasyonunu savunur. Ayrıca bkz. M. French, *Kadımlara Mahsus*, çev. Armağan İlkin, E yayınları, İstanbul, 1983.

53 MacKinnon, *Feminist Devlet Kuramına Doğru*, s.133: “Pornografi, erkek denetimindeki kadın cinselliğinin sembolüdür.”

54 Shulamith Firestone, *Cinselliğin Diyalektiği*, çev. Yurdanur Salman, Payel Yayınları, ikinci baskım, İstanbul, 1993. Kitapta psikanalize, doğal olarak Freud’un kadına ve kadının cinsiyetine bakışına ilişkin eleştiriler yer alır.

kadına ve kadının cinsiyetine bakışına ilişkin eleştiriler yer alır. Sınıfı ekonomik anlamda değil, cinsel anlamda kullanır. İlk sınıf ayrımı, üretim ilişkileri temelinde değil, kadın ve erkek arasında kurulmuştur. Yeniden üretim ilişkileri tarihin önemli bir itici gücüdür. Kadının ezilmesinin kaynağı biyolojiktir. Kadının üstlendiği üreme rolleri, cinsiyete dayalı işbölümünün temel nedenidir: “Cinsiyetler arasındaki doğal üreme farklılıkları doğrudan sınıf bağlamında işbölümüne yol açtığı kadar kast paradigması da sağlar”. Çözümü, yapılacak bir biyolojik devrimde gören Firestone, cinsel sınıf sistemini yok etmek için proletaryanın üretim araçlarını ele geçirmesi gibi, kadınların da, yeniden üretim araçlarını ele geçirmesini önerir. Yeniden üremenin biyolojik gerçeklikleri ortadan kalkınca, kültürel olarak bazılarının rahmi, bazılarının penisi olmasının önemi olmayacak, bu devrim, üreme, suni dölllenme, embriyo transferi gibi rahim dışı yollarla, teknoloji sayesinde⁵⁵ gerçekleşebilecektir. (Bu görüşler özellikle lezbiyen feminist politikada benimsenmiştir.) Böylece cinsel roller de ortadan kalkacak, çocuğun dünyaya getirilmesi işlevi bütün topluma yayılacak, ailenin üstünlüğü ortadan kalkacaktır. Feminist devrimin hedefi, sınıfsız toplum yerine, cinsel rollerin ayrımlaşmadığı bir androjen toplum, androjen kültür yaratmaktır. Biyolojik yeniden üretim aynı kaldıkça kadınların kamusal alana girmeleri bir şeyi değiştirmeyecektir. Biyolojik ailenin yeniden üreme birimi olmaktan çıkması, onun ekonomik birimi olarak çöküşünü de getirecektir. Cinsel işbölümü, kapitalizmin işine yaradığından, kadınlık ve erkeklik rollerinin ortadan kalkması, ataerkil yeniden üretim ve kapitalist üretimin ortadan kalkmasıyla da bağlantılı olacaktır.

Ancak Margeret Atwood ve Adrien Rich gibi radikal feministler, kadının kurtuluşunun kaynağı olarak “yeniden üretimin” (üremenin) ileri sürülmesini eleştirirler, teknolojik üremeyi, kadınlar için büyük tehlike olarak görürler. Örneğin, Margeret Atwood, *Damızlık Kı-*

55 Teknolojinin üremede kullanılması, Magie Piercy, *Zamann Kıyısındaki Kadın*” adlı ütopyasında da konu edildi. Ailenin ekonomik bir birim olarak ortadan kalktığı, bireylerin özel mülkleri olmadığı, kimsenin kendi genetik çocuğuna sahip olmadığı bir toplum tasarlar Piercy. Magie Piercy, *Zamann Kıyısındaki Kadın*, çev. Füsün Tülek, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1992.

zın Öyküsü adlı distopyasında,⁵⁶ bu türden bir üremeyi, kadınları insan değil, araç olarak gören bir toplumun yaratılmasına yol açacağı için eleştirir.⁵⁷

“Özel olan politiktir” ifadesi radikal feminizmin önemli bir ilkesidir. “Kişisel olanın politik olması bir teşbih, bir benzetme, bir karşılaştırma değildir. Özel yaşamda karşılaşılan olayın, toplumsal alanda yaşananla benzer ya da karşılaştırılabilir olacağı anlamına gelmez. Bu yaklaşım, Engels’in (daha sonra Bebel’in) ailede kocanın burjuvaziyi, kadının da emekçi sınıfı temsil ettiğini söylemesi gibi, toplum yaşamındaki kategorilerin özel yaşama uygulanması değildir. Analitik olarak farklı kalan iki dünyanın denkleştirilmesi veya kişisel problemlerin toplumsal konulara dönüştürülmesinde olduğu gibi, bir dünyanın ötekine tek yönlü olarak katılması da değildir. Kişisel olanın

Türkiye’de feministlerin 17 Mayıs 1987’de İstanbul’da Yoğurtçu Parkı’nda düzenledikleri ‘Dayağa Karşı Mitingi’, “Bağır Herkes Duysun” kampanyasıyla gerçekleşti.

- 56 Margeret Atwood, *Damızlık Kızın Öyküsü*, çev. Sevinç Kabakçioğlu, Özcan Kabakçioğlu, Afa Yayınları, İstanbul, 1992. Kadın çalışmaları Türkiye’de son zamanlarda oldukça gelişmiştir. Örneğin, İ.Ü. Kadın Araştırmaları Merkezi’nde yapılmış bir yüksek lisans tez çalışması, ütopyalarla ilgilidir: Yasemin Temizarabacı Yıldırım, *Ütopyalarda Kadın, Kadın Ütopyaları*, Sel Yayınları, İstanbul, 2005.
- 57 Agacinski, farklı bir bakış olarak, üreme teknolojisini, erkeğin kadın üzerindeki egemenliğini daha da pekiştirecek bir sonuç olarak görür. Annelik kadınların elindeki tek güçtür. Teknoloji, yeniden üreme, doğal yeniden üremeyi eşitletmiyor, yalnızca tersine çeviriyor. Kadının elinden üreme gücünü alıp, hem spermi hem de üreme tekniğini ellerinde tutan erkeğin ellerine veriyor. Bu durum kadınları bağımsızlaştırıyor, erkekleri üreme için kadına bağımlı olmaktan kurtarıyor. Sylviane Agacinski, *Cinsiyetler Siyaseti*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s.46-61. Adrienne Rich, *If Woman Born* adlı eserinde, feminist değerlerle çocuk yetiştirilebileceğine inanır. Önemli olan, ataerkil toplumda üremeyi kimin kontrol ettiği sorusunun sorulmasıdır.

politik olması, kadınların kadınlar olarak yaşadıkları ayırt edici deneyimlerin –özel, duygusal, içe dönük, özgül, kişiselleştirilmiş, mahrem –kişisel olarak tanımlanan alanda yaşadığı anlamına gelir; kadınların politik durumunu bilmek, onların kişisel hayatlarını, özellikle de cinsel hayatlarını bilmekten geçer. (...) Kadınların kişisel hayatlarının özgül politikasını belirleyen temel ilke, cinsellik olarak ifade edilen ve her gün yeniden oluşan, erkekler karşısındaki yaygın güçsüzlükleridir. “Kişisel olan politiktir demek, toplumsal cinsiyetin bir iktidar bölümü mü olduğunun, cinsel açıdan nesnelleştirilen kadınların mahrem deneyimleri aracılığıyla fark edilebileceği anlamına gelir;” çünkü toplumsal cinsiyet, cins olarak dışıyı tanımlayan ve kadınların yaşamıyla adeta eşanlamlı hale gelmiş bir kavramdır. Bu düzeyde “feminizm, kadın bakış açısının kuramı demektir”.⁵⁸ Özel yaşam olarak tanımlanan, mahrem görülen, gizlenen cinsellik, üreme, şiddet, kadın bedeni gibi konular politikanın konusu olmalı, bu alanda yaşananlar deşifre edilmelidir. Çünkü, kadınlar kendi bedenleri üzerinde bile söz sahibi değildir. Cinsellik, moda, sağlık gibi alanlarda şekillenen çeşitli “beden politikaları” vasıtasıyla özellikle de, ailede ve toplumda yaşanan baskı ve şiddet yoluyla, kadınların bedeni erkeklerin denetimi altına alınmıştır. Kendi bedeni üzerinde gücünü yitirmek ise, insanlığını yitirmekle eşdeğer anlamdadır.

“Patriyarka, özerk bir sömürü ve egemenlik sistemidir.” Radikal feminizmin maddi temelini kuran bu ifadeyle, ataerkinin ekonomik bir temele sahip olduğunun altı çizilir. Kendini maddeci devrimci feminist olarak tanımlayan Christine Delhpy’ye borçluyuz bu saptamayı. Delhpy, Marks’dan alınmış kategorileri gevşekçe kullanarak, erkek iktidarının sorgulanmasını merkeze alır. Çünkü, tek başına Marksist teori kadınların ezilmesini açıklamada yetersiz kalmaktadır. Kadınların ezilmesine materyalist bir tahlil çerçevesinde öncelik verilmelidir. Üç konunun tartışma konusu edilmesini ister: “Ev içi mal ve hizmetlerin doğası ile bu mal ve hizmetlerin üretilme tarzı arasındaki iliş-

58 MacKinnon, *a.g.e.*, s.142-143.

kileri tahlil etmek; kadınların sınıfsal bir tahliline girişmek; bu tahlilden yola çıkarak, hareketin politik perspektiflerini, hedefleri, seferberliği ve politik ittifakları açısından kalın hatlarıyla çizmek.”⁵⁹ Ataerki, özerk bir sömürü ve egemenlik sistemidir. Ataerkinin maddi temelinde kadınların görünmeyen ve karşılıksız ev emeğinin sömürülmesi yatar. Kadınların emeği, esas olarak kapitalizmin çıkarı için değil, erkekler için yapılan bir şeydir:

“Sosyalist toplumlar dahil olmak üzere, tüm toplumlar, çocukların yetiştirilmesi ve ev içi hizmetlerinde kadınların karşılıksız emeğine dayanırlar. Bu hizmetler ancak bir bireyle (koca) kurulan özel bir ilişki çevresinde sunulur. Mübadele alanından dışlandıkları için bir değer taşımazlar. Bunlara ücret ödenmez. Bu hizmetlerin karşılığında kadınların eline geçen, yaptıkları işten bağımsızdır ve onun karşılığı olarak sunulmaz. Yani yapılan işin karşılığı olarak hak edilen bir ücret gibi değil, bir bağış gibi verilir. Kocanın tek yükümlülüğü –ki bu da kuşkusuz kendi çıkarınadır– karısının ihtiyaçlarını karşılamak, başka bir ifadeyle onun emek gücünün bakımını sağlamaktır.” Böylelikle kadınların yaptıkları işlerin değer alanından dışlandığı bir üretim ilişkisi yaratılır. Kadınların emek güçlerine kocaları tarafından el konulması o derece mutlak ki, emeklerin aile dışında harcadıklarında bile ücretleri kocalarına aittir. Son zamanlara kadar birçok yerde, kadının dışarıda çalışmasına kocanın karşı çıkma hakkı vardı. (Örneğin, şimdi uygulamada olmasa da 1926 tarihli eski Medeni Kanun’daki 159. maddeyle Türkiye’de kocalara bu hak tanınmıştı bir zamanlar.) Kadınlar ekonomik failler olarak mübadele piyasasından dışlanırlar, ancak üretimleri dışlanmaz, hatta bu piyasayı ayakta tutanlar onlardır. Örneğin ev hizmetleri piyasadan satın alınabilir –bu durumda bir değerleri olur– ama aynı hizmetler evlilik çerçevesi içinde evli kadınlar tarafından üretildiğinde bir değeri yoktur. Kadınlar ayrı bir sınıf olarak görülmelidir. Kadınlar, Marksist anlamda, tek bir “sınıf” oluşturmazlar

59 Christine Delphy, “Baş Düşman”, der. Gülnur Savran, Nesrin Tura, *Kadının Görünmeyen Emeği*, çev. Şadi Ozansu, s.74. Ayrıca bkz. Christine Delphy, *Baş Düşman*, çev. Handan Öz, Lale Aykent Tunçman, Saf Yayınları, İstanbul, 1998.

da, kadınların ev içi deneyimi (tüm evli kadınlar için) benzerlikler taşıyor, ve bu ortak eylem için yeterlidir. “Patriyarkal sömürü kadınların ortak, özgül ve temel ezilmişliğini oluşturur.”⁶⁰ Kadınların özel, ayrı ev içi dünyası, kadınların dışlandığı bir dünyada, ayrı bir üretim tarzıdır. Kadınlar erkeklerden, farklı çıkarlara sahiptir, erkek değerlerinden, kimliğinden farklı bir sosyal gruptur ya da bazılarına göre sınıftır. Bu ilişki hem bütün kadınların ezilmesinin maddi temellerini oluşturur, hem de onlara ortak bir sınıf ya da kast statüsü verir.⁶¹

Feminist Politik Örgütlenme

Radikal feminizmin örgütlenme biçimi farklıdır. Hiyerarşik olmayan, esnek gruplar içinde örgütlenilmelidir. Kadınları erkekler tarafından belirlenmiş geleneklerden ve uygulamalardan koparmaya çalışırken bunun mücadelesi, rekabet, çatışma ve ezmeye dayalı erkek merkezli değerlerin hüküm sürdüğü hiyerarşik yapılarda yapılamaz. Alternatif yapılara, kurumlara ve değerlere ihtiyaç vardır. Karma gruplar yerine, özerk kadın grupları içinde mücadele yapılmalıdır. Böylece radikal feminizmin “karma örgütlenme yerine, bağımsız kadın örgütlenmesi gereklidir” şeklindeki bir başka ilkesi çıkar karşımıza. Kadınlar erkeklerden ayrı hatta erkeklere kapalı olarak örgütlenmelidir. Grup içi eşitlik ve kendini ifade edebilme, kişisel değişimi gerçekleştirme temelinde

60 Alıntılar için bkz: Delphy, “a.g.e.”, s.75-89. Ayrıca bkz. Gülnur Savran, “Kadınların Emeğini Görünür Kılmak, Marx’tan Delphy’ye Bir Ufuk Taraması”, der. Gülnur Savran, *Bedensiz, Emek, Tarih*, Kanat Yayınları, İstanbul, 2004, s.47-78. Delphy’ye göre, her biri kendine özgü bir sömürü biçimine dayalı olan patriyarkal üretim tarzı ile kapitalist üretim tarzı birbirinden ayrı iki sistem olarak düşünülmelidir. Iris Young ise, ataerkiyi kapitalizmden ayırmaz. Bkz. Tong, *Feminist Thought*, s.181-186.

61 “Kadınlar söz konusu olduğunda, sınıfsal aidiyet kimi zaman kadınların üretimle olan ilişkilerine bağlı olarak Marksist bir sınıf tanımına dayandırılırken, kimi zaman da, kadının kocanın mülkiyeti ve uzantısı biçiminde tanımlanmasına yaslanarak saptanmaya çalışılır. Oysa, kapitalist üretim tarzı tek başına ele alınır ve kadınlara erkeklere uygulanan ölçütler uygulanırsa, dışarıda çalışmayan kadınların tümünün proleter/kapitalist sınıfların dışında kaldığı görülür. Kadınların sınıflara yeniden dahile edilebilmesinin yolu ise, ancak sınıfsal aidiyetlerin Marksist olmayan ölçütlere göre belirlenmesiyle, yani kocanın sınıfıyla mümkün olur... Aslında kadınların, kocalarının sınıfına ait olduklarını ileri sürerken gizlenmek istenen, tam da onların tanım gereği kocalarınkinden başka bir sınıfa ait olduklarıdır.” Delphy, “a.g.e.”, s.87.

yapılmalıdır. Sorunların çözümünde, politika oluşturmada, deneyim ortaklığı, kolektif bilinçlenmenin yoludur. Kendiliğinden oluşan ve amaç gerçekleştiğinde dağılan bir kadın aktivizmi önemlidir.⁶² Böylelikle erkeklerin baskın fikir ve üsluplarının önüne geçilecek, kadınların kendi adlarına konuşma ve karar verme süreci de başlatılacaktır. Kadınların şikâyetleri küçük ve kişisel değildir kökü derinlere dayanan bir toplumsal sorundan kaynaklanır. Sadece kadınlardan oluşan bir grupta yer almak, kadınları başka kadınlarla güçlendirici bir ilişki içine de sokabilecek, güven kazanmalarına yol açabilecektir.

Marksizm'deki *praksis* kavramını, radikal feministler devrimci eylem ve direniş biçimi olarak oldukça önemserler. Praksis, deneyim tarafından değiştirilen ve böylece dünyayı değiştiren bireyin dünya ile özgür ve yaratıcı bir ilişki kurması anlamına gelir. Praksis kavramı, bir takım alternatif düzenlemelerin de geliştirilmesi demektir. Kadın sığınakları, kadın kooperatifleri türünden yeni kurumlara ve mekanlara ve alternatif yayınlara ihtiyaç olduğu gibi, koordinasyonlar, inisiyatifler biçiminde örgütlenen kampanyalar da hayati oluşumlardır. Bunların tümü feminist kültürün, feminist devrimci bir kadın kültürünün gelişmesine yardımcı olur. Gündelik yaşam pratiklerini değiştirmek için “gender mainstreaming” denilen ana politikaların içine sızma da hedeflenmelidir. Uluslar arası anlaşmalarla geliştirilen eylem planları bu alanda önemli katkılar sağlayabilir.

İktidar hiyerarşisi, toplumsal cinsiyet üzerinde temellendiği için örgütlenmede “kız kardeşlik dayanışması” önemlidir. Kadınlar aralarında sınıfsal, dinsel, etnik ve cinsel tercih açısından farklılık taşısalar da, erkeklere nazaran ikincilleştirilirler. Radikal feminist örgütlenmede temel dayanak kız kardeşliktir.⁶³ “Kadın dayanışması, kız kardeşlik, feminizmin en temel politik stratejisidir.” Bir kadın için kendi hayatında kız kardeşliğin ve dayanışmanın yaşanması/yaşanmaması,

62 Joyce Gelb, “Feminism and Political Action”, der. Russell J. Dalton-Manfred Kuechler, *Challenging the Political Order*, Oxford University Press, New York, 1990, s.137-155.

63 Joni Lovenduski, “Feminist Political Ideas”, *Different Roles Different Voices*, der. Marianne Githens, Pippa Norris, Joni Lovenduski, Harper Collins, 1994, s.229.

başka bir şey, bunun tüm kadınlar arasında olmasını düşünmek, istemek başka bir şeydir. Rekabetin yarattığı ayrışma, bölünme kadının işine yaramaz. Kadınlar arasında dayanışma yaratılmalı, ortak paydada işbirliğine gidilmeli, politik hedefler paylaşılmalıdır. Sınıfsal, ırksal, etnik farklılıklar toplumsal cinsiyet ortaklığına dayalı bir feminist harekette bir arada politika yapmanın önünü tıkamamalıdır. Atarkeyle meselesi olan kadınlar kız kardeşlik duygusu içinde, formel yapılardan ve hiyerarşik ilişkilerden uzak esnek ve daha küçük gruplarda bir araya gelmelidirler.

Bilinç yükseltme grupları feminist yöntemin can damarıdır. “Marksist yöntemin diyalektik materyalizm olması gibi, feminist yöntem bilinç yükseltmedir.”⁶⁴ Bütün “devrimci hareketler kendi görme tarzlarını yaratırlar”. Bilinç yükseltme toplantıları, bu yolda en önemli araçtır. Bilinç arayışı politik bir uygulamadır. Analiz yöntemi, örgütlenme modeli, uygulama şekli, politik müdahale tekniği olarak önemli katkılar sunar. Bilinç yükseltme, hedefsiz bir konuşma, bir kahve sohbeti değildir. Belli temel kuralları vardır,⁶⁵ hedefli bir konuşmadır. “Özel alan politiktir” ilkesi ile bu deneyimler sadece grup toplantılarında paylaşılmakla kalmamalı, diğer kadınlarla da paylaşılarak kolektifleştirilip, politikanın konusu haline getirilmelidir. Deneyimlerin paylaşılması, grubun o deneyimdeki ortak paydaları ve olumsuz deneyimin ve ezilmenin politik nedenlerini görmesine yol açar. Marx için bu proletarya idi, feministler için kadındır. Bu nedenle Kadınların kendi kimliğinin ezenin kimliğinden farklı olduğunu anlayabilmesi, kendisi için gözle görülür hale gelmesiyle mümkündür. “Bireysel ya da öznel değil, kolektif bir toplumsal varlık olan kadın bilinci oluşmalıdır”.⁶⁶ Bilinçlenme, dönüştürücü eleştirel bir tavırla kadın/erkek kavramlarının yeniden tanımlandığı, bunun yüz yüze ge-

64 MacKinnon, *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, s.105. Freire, *Ezilenlerin Pedagojisi* adlı marksist yapıtta bu görüşleri işler: Bilinç yükseltme, kişilere politik olarak bir grubun üyesi olduğunu fark etmesine yol açtıran önemli bir yöntemdir. Paula Freire, *Ezilenlerin Pedagojisi*, çev. Dilek Hattatoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

65 Danovan, *Feminist Teori*, s.165.

66 Mackinnon, *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, s.106.

linerek yapıldığı bir toplumsal deneyimdir. Dünyayı epistemolojik ve politik çeşitliliği içinde tanımayı hedefler yöntem olarak. Yöntemin en belirleyici özelliği, kadının durumunu yaşadığı sırada yakalama aracı sağlamasıdır. Kadınların bilgisini toplumsallaştırır. Kadınların durumlarının değiştirilebileceğini gösterir. Bilgi kolektif ve eleştireldir. Kendi koşullarının eleştirisini yapan kadınların paylaştığı, bu koşulların bir ürünü olan duyguları, anlayışları ve deneyimleri içerir. “Bilinç yükseltme, kadının bilgisini toplumsallaştırıp dönüştürür, ortak bir gerçeklik yaratır ve kadının içinde hareket etmeye başlayabilmesi için dünyada bir yer açar.”⁶⁷

Bilinç yükseltme toplantıları ile gündelik yaşam pratikleri üzerinden ataerkil sistem tahlil edilmeye çalışılır, daha önce konuşulmayan (konuşulması uygun bulunmayan) mahrem/ özel konular üzerinden tartışılmaya yeni kavramlarla açılmaya çalışılır. Bilinç yükseltme gruplarından sonra gelen önemli bir yapı, üniversitelerde kadın çalışmaları alanının kurumlaşması, eleştiri ve önerilerin bilimsel yönünün kurulması, yani “feminist bilgi kuramı”nın oluşmasıdır.

Sosyalist Feminizm

Sosyalist feminizm, Marksist kategorilerin temelinde ve radikal feminizmin eleştirileri ışığında şekillenmiştir. Karl Marx ve Friedrich Engels’in teorilerinde somutlaşan Marksizm, “maddeci determinizm”, “ideoloji”, “sınıf bilinci”, “emek”, “yabancılaşmış emek”, “praksis” gibi kavramlarla, feminist teoriye ve feminist harekete önemli açılımlar getirdi (Marksizm hakkında ayrıntılı bilgi için Ahmet Bekmen’in bu kitapta yer alan makalesine bakılabilir). Radikal feminizm, cinsiyetin merkeze alındığı yeni bir çıkar ve iktidar teorisi geliştirdi. Kadınları Marksizm içine konumlandırmaya çalışan sosyalist feministler, radikal feminizmin yaptığı eleştirilerden etkilenerek, Marksizmin temel kavramlarını kadınlara uygulamaya, bu kavramları yeniden tanımlamaya, çalıştılar. Sonuçta, tarihsel materyalizmi ve feminist öncelikleri

67 MacKinnon, *a.g.e.*, s.118, 124.

Rosa Luxemburg (1871-1919) Polonya'da doğdu. Zürih Üniversitesi'nde politika ve felsefe doktorası yaptı. Alman Komünist Partisi'ni birlikte kurduğu Karl Liebknecht'le 1919'daki Spartakist ayaklanmada hunharca öldürüldü.

dikkate alan yeni formülasyonları ortaya çıkardılar.

Sosyalist feministler, kadının ezilmesinde, sınıfın yanında toplumsal cinsiyete de yer verirler. Oysa, August Bebel, Clara Zetkin, Rosa Luxemburg, Kollantai gibi Marksistler, kadınların kurtuluşunu “kadın sorunu” olarak ele alarak komünist programın içine yerleştirmişlerdi. Sonraki gelişmeler, Sovyetler Birliği deneyimi ve çağdaş kadın hareketi, kadınlar için sınıf baskısının birincil, hatta esas ezilme nedeni olduğu konusunda şüphe doğurdu. Çünkü, geleneksel Marksizm, kapitalizmin ev ile iş yerini nasıl ve neden ayırdığını, ev faaliyetlerinin değersizleştirilmesinin nedenlerini açıklasa da, kadınların neden eve, erkeklerin iş yerine ayrıldığını açıklayamıyordu: Kadınlar neden hem ailede, hem dışarıda ikincil durumday-

dılar? Neden tersi bir durum yaşanmıyordu? Sosyalist ülkelerde kadının bağımlılığı dışında pek çok toplumsal sorun çözülmüştü ve kadınlar ev dışında çalışmakta erkekler kadar özgürleşirken, erkekler evde çalışmama özgürlüklerini niçin koruyorlardı?⁶⁸ Marksizmi kadınlar için yeni bir yoruma tabi tutmaya çalışan sosyalist feministler, yukarıdaki türden sorularla, Marksist teori ve onun uygulanma biçimlerini kadınlar açısından tahlil etmeye, “kadın emeği”nden kimin yararlandığını açığa çıkarmaya ve kadının ezilmesinin maddi temelini ortaya koymaya çalıştılar.

68 MacKinnon, *a.g.e.*, s.27. MacKinnon, aynı eserde s.28'de, şu alıntıyı kullanır: “Bana öyle geliyor ki, çeçesineğinin kökünü kazıyan bir ülke, bir emirle merkez komitesine eşit sayıda kadın üye de alabilirdi.”

Kadın Emegi / Ev İçi Emek

Marksist teorinin kadınlar tarafından yeni bir teorileştirme çabası olan sosyalist feminizmde, Marksizmin cinsiyet ilişkilerini önemsemediği, dikkate almadığı en temel eleştiridir. Marksizm erkeksi koşullar altında ve erkeklere özgü olarak geliştirilmiştir. Marx ve Engels'in teorisi, toplumsal cinsiyet ilişkilerini marjinalleştirir ve kendi sorunsalları dahilinde, kadınların spesifik olarak ele alınmasını olanaksız kılmasa da zorlaştırır. Cinsler arasındaki ilişkileri olağan kabul ederler: "Marx kadını doğa ile özdeşleştirdiği, doğayı da veri olarak kabul ettiği için, Engels ise, kadın ile aileyi bir saydığı ve kadının bu kurum içindeki işini ve cinsel rolünü eleştirmeye yanaşmadığı için."⁶⁹

Kadınlar daha baştan Marksist sorunsalın dışında tutulmuşlardır. Hem liberalizmin, hem de Marksizmin "birey kategorisi" kadınları kapsamaz. Liberaller için bu "birey" in sınıf, ırk, cins vb. türden özellikleri yoktur. Marksistler için sınıf vardır ama cinsiyet yoktur: "Bireyler, üretimlerinin maddi koşullarının ürünüdür. Burada örtülü olsa da, kastedilen, erkek bireydir. Kadınların ve erkeklerin "doğa" ile, "üretim araçları" ile farklı ilişkileri vardır. Marksizm, sınıfı, kadının statüsünü/ fonksiyonlarını açıklamada yeterli ve etkili bulur: Kapitalizm altında, burjuva kadınları proleter kadınların ezildiği gibi ezilmemektedir. Kadınların ezilmesi, bireylerin bilinçli eylemleri yüzünden gerçekleşmez. Bu ezilme, kapitalizm ile bağlantılı politik, toplumsal, ekonomik yapıların ürünüdür. Marks, üretim ilişkileri üzerinde odaklaşırken, Engels, *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı kitabında kadınların niye ezilen cins olduğunun yanıtını verir: "Erkek burjuvazidir ve karısı proletaryayı temsil eder" Maddi koşullardaki değişim, aile ilişkilerinin örgütlenişini değiştirir diyen Engels, toplumun yeniden üretimi ve aile üzerinde durur. Ancak, aileyi tarihsel sıralama nesnesi yapsa da, kadın ile erkek arasındaki ilişkiyi önceden kurulmuş varsayar. Engels'in anlatısının temel çelişkilerinden biri, bir yandan kadın/erkek ilişkilerini çok önemli sayması, ama aynı

69 MacKinnon, *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, s.33.

anda, onları, teorik, politik olarak daha önemli gördüğü sınıf ilişkileri içinde eritmesidir.⁷⁰

Marksizmde sınıf erkeklere özgü bir kategoridir. Kadınların sınıfı erkeklere göre belirlenir, o baba ya da koca ailesinin reisi olan erkeğin, sınıfsal pozisyonunu alır. Sınıf ile, sınıf bilinci arasındaki ilişkide, sınıflar objektif olarak vardır ama kendisi için sınıf olmak için sınıf bilinci gerekir. Sınıf bilinci, aynı koşulları, çıkarları paylaşan insanların aynı sürede elde ettikleri sınıf olma bilincidir, bu anlamda onlara empoze edilen yanlış bilincin tersidir. Kadınlar, Marksist anlamda, ayrı bir sınıf oluşturmazlar. Burjuva ve proleter erkeklerin karıları, kızları olarak görülürler. Örneğin, Rosa Luxemburg, burjuva kadını asalağın asalağı olarak nitelerken, onunla kölenin kölesi olarak gördüğü proleter kadın arasında bir ortaklık görmüyor, kadınlara oy hakkını savunurken bu hakkı sadece işçi sınıfından kadınlar için istiyordu. (Sınıfa dayalı oy hakkını savunan liberal J. S. Mill de bu hakka işçi sınıfından kadınları dahil etmiyordu.) MacKinnon'un eleştirileri çerçevesinde konuyu şöyle açıklığa kavuşturmak mümkün:⁷¹ “Kadınların sınıfsal konumlarının erkeklerle olan kişisel ittifaklar temelinde kurulması sorunlu bir açıklamadır. Burjuva kadını hizmetçisinden ayıran, hizmetçisinin (az da olsa) bir ücret alması, diğerinin ise (her zaman olmasa da) kapatılmışlığıdır. Bu toplumsal üretkenlikteki bir farklılık mıdır, yoksa sadece bir ölçü farkı, kadınların aşağı görülen konumuna biçilen düşük değerden doğan bir fark mıdır? Kadınları kapitalizmle olan ilişkileri ile sınırlamak ve kapitalizmle erkekler kapsamında ele almak onların durumlarını yeterince açıklar mı? Her iki durumda da, kadınların konumunu sadece sınıfsal açıdan tanımlamak, onların erkeklerle olan ilişkileriyle belirlenen kadınlık konumlarını gözden kaçırmak demek değil midir? Farklı erkekler aracılığıyla elde edilmiş olsa da, kadınlık konumu, kadınların paylaştıkları belirleyici statü değil midir?” Yani ister burjuva, ister proleter olsun kadınlar, kadın olarak ortak bir ezilme deneyimi yaşarlar.

70 Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, alıntılar Tong'un *Feminist Thought* başlıklı kitabından yapılmıştır.

71 MacKinnon, *a.g.e.*, s.27-28.

“Marksizmin kategorileri cinsiyet körüdür” der Heidi Hartmann. “Marksizm ve Feminizmin Mutsuz Evliliği: Daha İleri Bir Birlikteliğe Doğru” (1981) adlı makalesinde, Marksizm ve feminizmi analizi için birlikte kullanır: Erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkilerin sistematik niteliğini özgül olarak sadece feminist teori ortaya koyabilir. Marksist teori ise, tarihsel maddeci yöntemiyle feminist çözümlenin eksikliğini giderebilir. Böylece ataerki, toplumsal ve tarihsel bir yapı olarak tanımlanabilir. Ona göre, kapitalizmle ataerki arasındaki ilişki kurulumalıdır: Kadınların emek piyasasındaki durumundan sadece kapitalistler değil, erkekler de yararlanır. “Ataerkinin dayandığı maddi temel, erkeklerin kadınların emek gücü üzerindeki denetimlerinde yatar. Erkekler bu denetimi, kadınların üretken kaynaklara, ücret getiren işlere ulaşmalarını önleyerek ve kadınların cinselliğini kısıtlayarak sürdürürler. Ataerkinin maddi bir temeli vardır. Ataerki ile kapitalizm iki sistem olarak birbirini beslerler. Ataerkinin maddi temeli yalnızca ailede çocuk yetiştirmeye değil, erkeklerin kadın emeğini denetlemesine izin veren bütün yapılara yansır. Evde karşılıksız hizmet alırlar, işgücü piyasasında kadınlar karşısında ayrıcalıklı bir konuma sahip olurlar.⁷²

Heidi Hartmann, kurucusu olduğu Institute for Women's Policy Research'ün 1987'den beri başkanlığını yapmaktadır. Marksizm ile feminizm ilişkisini mutsuz bir evlilik ilişkisine benzeten Hartmann, şöyle der: “Bizim ihtiyacımız olan ya daha sağlıklı bir evlilik ya da boşanmadır.”

⁷² Heidi Hartmann, “Marksizm ve Feminizmin Mutsuz Evliliği: Daha İleri Bir Birlikteliğe Doğru”, der. Gülnur Savran - Nesrin Tura, *Kadının Görünmeyen Emeği*, Kardelen yayınları, İstanbul, 1992, s.128-170. Savran'a göre, Hartmann patriyarkayı başlı başına bir üretim tarzı olarak

Marksizm’de, insanı insan yapan, kendi geçim araçlarını üretmesidir. İnsan, doğayı bilinçli olarak dönüştürme ve kullanma süreci içinde üretici faaliyetlere girilerek kendini yaratır. Kadınlar ve erkekler olarak insanlar, üretim yoluyla toplumu yaratırlar ve toplum tarafından biçimlenirler. Tarihi ilerleten maddi güçler, toplumsal hayatın üretimi ve yeniden üretimidir. Dolayısıyla, birey ve toplum ilişkisi Marksizmde tek yanlı ve basit değil, karmaşık ve diyalektiktir. Sosyalist feministler bu bakıştan yola çıkarak özellikle kadın emeği konusuna yeni açılımlar getirdiler.

Cinsel işbölümünü veri alan Marksizmde, emek ancak ücretle ilişkisi içinde, zorunlu emek, artı-değer kavramları içinde ele alınır. Burada kadının evde, aile harcadığı üstelik de karşılığı/ değeri olmayan emeğe yer yoktur. Marksizmin kadının “ev içi emeği” konusunda net bir bakışı yoktur.⁷³ Kapitalizm, her şeyin, emek gücü dahil belli bir fiyatı olduğu ve bütün işlemlerin esas olarak alışveriş işlemleri olarak görüldüğü bir meta ya da piyasa toplamı olarak tanımlanır. Marksistler, kadının işinin, kadının düşüncelerini ve onun doğasını belirlediğine inanırlar. Bu türden bir değişim ilişkileri sisteminde ise kadının ev içi emeğini görmek oldukça güçtür. Marx ve Engels, kadınların ve çocukların çalışmasını aile ücretinin tamamlanması açısından zorunlu görürler. Ancak burjuva ailesiyle işçi ailesini birbirinden kopararak ele alırlar. Burjuva ailesinin temelinde özel mülkiyet yatmaktadır. Engels, aile içindeki erkek baskısının kaynağında, erkeğin varislerinin kendi çocukları olmasını güvence altına almak için kadının bedenini, cinselliğini giderek tüm kimliği denetlenmesi yatar. Öte yandan işçi ailesi için şunları birlikte tespit ederler: “Ailenin temeli özel mülkiyet olduğuna ve işçi ailesi de özel mülkiyetten yoksun olduğuna göre, işçiler arasında aile her an çözülmeye hazırdır; hatta işçi ailesi temelde bir

kavramsallaştırmaz, üretim tarzı tahlilinde Marx’a bağlı kalır. Bkz. G. Savran, “Kadınların Emeğini Görünür Kılmak”, der. G. Savran, *Beden, Emek, Tarih*, s.45. Aynı şekilde Juliet Mitchel’e göre, ataerki, maddi yapı değildir, kapitalizm maddi yapıdır. Juliet Mitchel, *Kadınlık Durumu*, çev. Günseli İnal, Gülnur Savran, Şirin Tekeli vd., Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1985.

73 Tong, *a.g.e.*, s.39-42; Coole, *a.g.e.*, s.146-159.

yokluktur, bir aile olmayışıdır.”⁷⁴ “Tahlil edilen aslında burjuva ailesidir. İşçi ailesiyle ilgili tahlil yoktur. Bu açıklama burjuva ailesi için kısmen –özel mülkiyet temelinde– geçerli olsa bile, işçi ailesini açıklamada tümüyle yetersiz kalır.”⁷⁵

Toplumun yeniden üretiminde çok önemli bir yere sahip olan “kadının ev içi emeği”nin, Marksist sorunsalda nasıl yer alacağı sorunu, sosyalist feministlerin üzerinde en fazla tartıştıkları alan oldu. 1969’da Margaret Benston, *Kadınların Kurtuluşunun Ekonomi Politikliği* adlı çalışmasıyla başlattı bu tartışmayı. Ev işi Marx ve Engels’te olduğu gibi marjinal ve varlığı belirsiz bir statüye indirilmemeli, ekonominin işleyişinde önemi dikkate alınmalıdır. Kadınların çalışması para ya değer bulunmadığı için değersiz görülür hatta çalışmadan bile sayılmaz. Bu durum onların aşağı statülerinin maddi temelidir. Paranın değeri belirlediği bir toplumda bu işi yapan kadınların, elbette para için çalışan erkekler kadar değerleri beklenmez.⁷⁶

Sosyalist feministler, “kadının ezilmesi”nin erkekten farklı niteliğini anlamak için onun çalışmadaki statüsüne bakılmasını, aile kurumu ile kapitalizm arasındaki ilişkilerin analiz edilmesini, ev işi ve yabancılaşmanın kadınlarla ilişkisinin kurulmasını öne çıkarırlar. Kapitalizmle birlikte kamusal/özel alan iyice ayrıştı, ev üretim alanı olaktan çıktı. Ev işi emeği, üretici olmayan emek olarak görüldüğü gibi, herhangi bir değere/karşılığa da sahip değildi. Kapitalizmde emeğin yeniden üretimi masrafı düşürdüğü için kadınların ev işini ücretsiz yapması istendi. Kadınların çalışması istendiğinde ise, bu talebin arkasında, ücretleri düşürmek için, kadınların yedek işgücü olarak kullanılması niyeti saklıydı. Aileyi erkek geçindirmelidir, kadınlara dışardan ziyade evde ihtiyaç vardır anlayışıyla, kadınlar bu alandan içeriye çekmeye çalışıldı. Sendikalar bile, uzunca bir süre, erkeğe bütün aileyi ge-

74 Marks-Engels, *Komünist Manifesto*’dan aktaran Gülnur Savran, “Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Markstan Delphy’ye Bir Ufuk Taraması”, *Bedensiz Emek Tarihi*, Kanat Yayınları, İstanbul, 2004, s.25-26.

75 G. Savran, “a.g.e.”, s.26.

76 Donovan, *Feminist Teori*, s.148.

çindirecek kadar ücret ödenmesini istediler. Bu sistemde bekâr kadın işçilere yer vardır ama düşük ücretle ve kadın işi sayılan işlerde çalışmak koşuluyla. Uygulamalar, İngiltere'deki Viktoryan dönemin muhafazakâr anlayışı örneğinde olduğu gibi, hakim ideolojiyle de harmanlandı. Dünya Savaşları dönemlerinde evli kadınların da çalışmasına ihtiyaç duyuldu, ancak daha sonra tekrar evlerine gönderildiler. Kapitalizmin farklılaşan safhalarında değişik biçimde kullanıldı kadınlar; günümüzün küreselleşen emek piyasasında yoksul ve göçmen kadın emeğinin yeni bir sömürü biçimi yaratması gibi...

Kadını ikincil konumda tutan, ailede ve işyerinde üstlendiği roldür. Bu rol onun benliğini ve dolayısıyla bilincini de belirler. Kadın emeği gerçek emek olarak görülmez ve kadınlara layık görülen işler de, hizmete yönelik, düşük ücretli, kalifiye olmayan tekdüze işlerdir. Bu bağlamda Michele Barrett, emeğin cinsiyetçi işbölümünün ideolojisinin kapitalizm tarafından üretilmediği, kapitalizmin onu öncelediğini *Günümüzde Kadına Uygulanan Baskı* (1980) başlıklı kitabında dillendirdi.⁷⁷ Toplumsal cinsiyet ideolojisi durağan ya da birleşik bir kategori değildir, tarihsel olarak farklılık gösterir. İdeolojinin somut ve tarihsel olarak maddi bir temeli vardır. Bu nedenle içinde bulunduğu farklı tarihsel ve toplumsal bağlamlar içinde incelenmesi gerekir. Kapitalizm tek suçlu değildir. Ancak kapitalizm ücretli emek düzeni altında gelişen büyük ölçekli üretimle, ev ile iş yerini ayrıştırdı, emeğin uzmanlaşmasına, hiyerarşinin artmasına yol açtı. Ev işleri, kadınların ezilmesini daha da artırdığı gibi kurtuluştan da uzaklaştırdı. Feminizm özerk bir kadın kurtuluş hareketi olmakla birlikte, erkeklerle birlikte politik katılımı da önemsemelidir. Kadınların ezilmesi kapitalizm içinde geliştiğine göre, kadın kurtuluşu için verilen mücadele ile sosyalizm uğruna verilen mücadele birlikte yürütülmelidir.

Sosyalist feministlere göre, ev işlerinin toplumsal olarak ne denli gerekli olduğunu açığa çıkarmak önemlidir. Bunu politik sorun olarak gündeme getirmenin önündeki en önemli engel, bu işlerin bir sev-

⁷⁷ Michele Barrett, *Günümüzde Kadına Uygulanan Baskı*, çev. Şen Suer, Pencere Yayınları, İstanbul, 1995.

gi ilişkisi içinde karşılıksız, görülüyor olmasıdır. “Özel, ele gelmeyen, görülmeyen biçimiyle “kadınların karşılıksız emeği, sevgi karşılığı çalışmadır”. İşlerin mesai saati yoktur, günlük yaşamla iç içe girmiş, onun parçası haline gelmiş bir emek süreci içinde cereyan eder.” “Kadınların ev içi emeğinin bir başka özelliği, duygusallık boyutu itibariyle nicelik olarak ifade edilecek bir emek olmayışıdır. Bu yüzden de, ev içinde yapılan “bakım işlerinin” tüm manevi, duygusal boyutlarıyla emek harcamak olarak kabul edilmesinin yolu, bu emeğin ev-içi (karşılıksız) biçimiyle ücretli bakım işlerinde harcanan emek arasındaki sürekliliğın kurulmasından geçer”⁷⁸

Kadınların Yabancılaşması

Yabancılaşma konusu Marksizmde önemli bir yer tutar.⁷⁹ Marks’a göre emek, insanı insan yapan en önemli değerdir. Oysa kapitalizm koşullarında emek, işçiyi insanlıktan uzaklaştıran bir edime dönüştü. Doğadan kopmuş, üretim araçlarından yoksun ve kendi emeklerinin ürünlerine yabancı olan işçiler, ne üretim kararlarına katılırlar ne de ürünlerinin meyvesine sahip olurlar. Kendi kendileriyle ilişkilerde de aynı kopuşu yaşarlar, kendilerine yabancılaştıkları gibi diğer insanlara da yabancılaşırlar. Yani işçiler sadece sömürölmekle kalmaz, üretim süreci onları kendilerine, emeklerine, birbirlerine yabancılaştırır. Kapitalist ekonominin yapısı işçileri, birbirlerini rakip görmeye zorlar. İşçinin başkalarıyla birlikteliğinin, işbirliğinin potansiyel kaynağı, onun yalnızlığına neden olunca, kendi kimliğinin bir parçasını oluşturacak olan ötekilerle özdeşleşme yeteneğini yitirmiş olur. Yaptıkları işin niteliği ve çalışma koşulları onların doğadan uzaklaşmasına da neden olur. Bu da ilişkiselliğın olması gereken bir yerde karşıtlık oluşturur. Yabancılaşmanın ortadan kaldırılması, insani bir çalışma/emek tarzına dönölmesi, kapitalizmin alt edilmesi için önemli bir gerektedir. Ücretli emek ilişkileri içinde olmayanlar yabancılaşmayı

⁷⁸ Gülnur Savran, “Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Markstan Delphy’ye Bir Ufuk Taraması”, alıntılar s.19-20 ve s.35’ten yapıldı.

⁷⁹ Yabancılaşma konusu, Tong’un *Feminist Thought* adlı kitabı üzerinden alıntılandı, bkz. s.44.

yaşamazlar. Bu bakışta, ücret karşılığı çalışmayan kadınların yabancılaşma yaşamadığı ya da kadın işçilerin tıpkı erkek işçiler gibi yabancılaşmayı yaşadığı sonucu çıkar. Ücretli emek ilişkileri içinde yer almadıkları için kadınlar “yabancılaşma teorisi”nin dışında bırakılırlar. Oysa kadının yaşadığı yabancılaşma katmerlidir. Marksizmin gözden kaçırdığı nokta bu yapı içinde kadınların yabancılaşmayı erkeklerden çok daha ağır yaşadıklarıdır.

Sosyalist feministler Marksist yabancılaşma teorisinin ruhuna bağlı kalarak, kadınların nasıl yabancılaştığını ortaya koymaya çalıştılar. Kapitalist toplumda insan ilişkilerinin yabancılaşmış niteliği, kadınlar açısından, erkekler için olduğundan daha belirgindir. Yabancılaşma, kadınların yaşamı, bilinci diye daha baskıcı bir etki yaratır. Erkekler, yabancılaşmadan kurtuluşu, kadınlarla olan ilişkilerinde ararlar. Kadınlar için böyle bir rahatlama yoktur. Çünkü bu özel, yakın ilişkiler, onların ezilmesinin temel yapılarını oluşturur. Ev içi alanın kadınlar için başlı başına yabancılaştırıcı unsur olduğunu söyleyen Ann Foreman’a göre kadınların yaşadığı yabancılaşma çok keskindir; çünkü onlar kendilerini başkalarının ihtiyaçlarını karşılamaya yarayan araçlar olarak algırlar. Dalla Costa ise, kadınların sadece çalışarak kurtulacakları mitinin sorgulanmasını ister. Verili haliyle üretime katılmakla kadınların yabancılaşması sona erdirilemez: “Bir montaj bandında kölelik, mutfak lavabosundan kurtuluş değildir.”⁸⁰ Ev işi deneyimi soyutlayıcı ve tekrar edici olduğu için ziyadesiyle yabancılaştırır kadınları.

Kadınlar yabancılaşmayı cinsellik, annelik ve entelektüel olmak üzere başlıca üç alanda yaşarlar. Alison Jaggar’ın bu saptamasını şöyle özetlemek mümkün:⁸¹ Tıpkı işçinin kendi emeğinin ürünlerinden kopması gibi, kadın da kendi bedeninden onun ürününden kopuyor. Kadınların kendi bedeni üzerinde denetimi yoktur. Diyet, güzelleşme gibi, başkası (erkek) için yapılan faaliyetleri, kendisi için yaptığını söy-

⁸⁰ Bilgi ve alıntılar için bkz: Donovan, *a.g.e.*, s.152-153.

⁸¹ Jaggar, *Feminist Politics and Human Nature* adlı kitabında yabancılaşmayı neredeyse bütün feminizmler için önemli bir teorik kavram olarak önerir. Metindeki açıklama için bkz: Tong, *Feminist Thought*, s.186-189.

lese de, bedenini, başkaları için bir nesne olarak görür. Annelik de cinsellik gibi, kadınlar için yabancılaştırıcı bir deneyim olabilir. Kendisinin karar veremediği –çocuk sayısı ve doğum zamanı– durumlar onu kendi doğurganlığının ürününe yabancılaştırabiliyor. Kürtajın yasak olması ya da zorla kürtaj aynı kapıya çıkar; kadının kendi bedeni üzerinde söz sahibi olmadığını gösterir. Ayrıca jinekologların tavrı, hastane, doğurma deneyimi türünden doğurma süreci de yabancılaştırır kadınları. Entelektüel olarak da kadınlar kendi entelektüel yeteneklerine yabancılaşırlar. Bilgi ile iktidar arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Kadınlar kalabalıkta fikir söylemeye çekinirler. Fikirlerinin değerli olmadığını düşünürler. Bilgiye hakları olmadığı duygusunu yaşarlar. Bilginin düşüncenin, söylemin sınırlarını erkekler çizer. Kapitalizm altında kadının ezilmesi, kendisi dahil herkesten, her şeyden yabancılaşma ile belirleniyor. Ezilmenin farkına varma, ilk adım ama, kurtuluş için yeterli değil. Çünkü ezilme sadece zihinde değil, toplumsal kurumlarla, kültürel yapılarla gelişen, somutlaşan bir yapıda yaşanıyor. Bu bağlamda sadece bilinç yükseltme yeterli değil. Tüm yapılarla ve kurumlarla topyekûn bir mücadele gerekiyor.

Sonuç olarak tarihsel gelişimi ve farklı duruş noktalarıyla yukarıda anlatılmaya çalışılan feminizm, eril iktidar tekelciliğine karşı eleştiri getirir; kavramsal çerçevesi, kurumları, etik anlayışı ve yöntemiyle yeni bir bilgi kuramı ve politika önerir. “Feminist bilgi kuramı, feminist iktidar eleştirisinden soyutlanamaz. Çünkü eril görüş kendi bakış açısını dünyayı algılama biçimi olarak kabul ettirmiştir. Eril bakış açısı, kadının tanımını zorla kabul ettirir, bedenini kuşatır, konuşmasını kısıtlar, yaşamını belirler. Sistematik ve egemendir. Eril, toplumsal ve politik bir kavramdır. Biyolojik bir nitelik değildir. Kalıtımla, varlık öncesiyle, doğayla, gereklilikle, kaçınılmazlıkla ya da bedenle hiçbir ilgisi yoktur. Aslında ayrımın kendisini bir bakıma zayıflatacak şekilde ontolojik olmaktan çok epistemolojiktir. Çünkü eril iktidar varlığı bakış açısıyla uzlaştırılabilir. Bu yüzden eril bakış açısı her zaman tek tek her erkeğin veya bir arada tüm erkeklerin ortak fikri değildir. Ne var ki, birçok erkek bilinçsiz olarak ve belli bir bakış açısına sahip olduğunu bile fark

etmeden aynı tutumu takınır. Çünkü bu tutum –eril (erkeksi)-deneyimlerine anlam kattığı gibi, çıkarlarına da hizmet etmektedir.”⁸²

Feminizmin ataerkil iktidar eleştirisi, eylem ve teori olmak üzere iki ayak üzerinde yükselir. Feminist mücadele olmadan feminist teori geliştirilemeyeceği gibi, feminist teori olmadan da politika dönüştürülemez. Bu ikisi birbirini besler. Kadın hareketi ile kadın araştırmaları birbirini karşılıklı olarak etkiler, tartışmaların yönünü belirler. Feminist teori, kadınların özgürlüğü için, bilinçlenmesi için, bir araç olarak kullanılır/kullanılmalıdır. Yani kendine özgü bir cinsellik, bir tarih, bir kültür, bir topluluk, yeni/alternatif bir iktidar biçimi ve yeni bir dünya için mücadele etmek anlamına gelir. Bu bağlamda ortaya çıkan kadın çalışmaları ya da feminist çalışmalar artık kendine has amacı, soruları, yöntemi, süreci olan bir alan olarak sosyal bilimlerde önemli bir yere sahiptir. Feminizm, bilimlerdeki “erkek egemenliğini” ve “cinsiyetçiliği” sorgular. Bilimlere kadın bakış açısından, eleştirel olarak bakar. Kadınların konumlarını tahlil etmesi, değerlendirmesi, bu arada diğer/öteki konumları işgal edenlerle eleştirel bir diyalog ya da di-
renme içinde olmaları önemlidir. Bu konumların zaman ve mekân içinde belirlendiği, dolayısıyla değişebilir olduğu, tarihsel toplumsal varoluş diye bir gerçekliğin yaşandığını ortaya koyar. Feminist bilgi tüm bu hususları bünyesinde barındırır.⁸³ Araştırma nesnelere karşı kayıtsız ve yabancılaşmış bir yaklaşım gösteren “seyirci bilgisi” yerine, araştırmacı ile araştırılan arasında eleştirel ve diyalektik ilişkinin yaşandığı, her iki taraf için de bilinçlenmenin sağlandığı “bilinçli tarafsızlık” ve

82 MacKinnon, *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, s.136. Ayrıca bu konuda önemli bir derleme için bkz. Alison, Jaggard - Iris Marion Young (der.), *A Companion to Feminist Philosophy*, Blackwell, Massachusetts ve Oxford, 1998.

83 Feminist bilgi hakkında ayrıntı için bkz: Sneja Gunew (der.), *Feminist Knowledge: Critique and Construct*, Routledge, Londra ve New York, 1990. Feminist yöntem hakkında Türkçe kaynaklar için bkz. Serpil Çakır ve Necla Akgökçe, *Kadın Araştırmalarında Yöntem*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1996. Kitapta, Sandra Harding, Patricia Hill Collins, Maria Mies, Mariana Lazreg, Deniz Kandiyoti vd. tarafından yazılmış çeşitli makalelerin yanı sıra; Türkiye’de yapılan bazı feminist araştırmalardan yöntemsel örnekler de yer almaktadır. Özellikle bkz Maria Mies, “Feminist Araştırmalar İçin Bir Metodolojiye Doğru”, der. Serpil Çakır ve Necla Akgökçe, *Kadın Araştırmalarında Yöntem*, s.48-64.

onun üzerinde gelişen bir bilgi üretimi söz konusudur. “Feminist araştırma süreci dinamik bir süreçtir; deneyimlerin ışığında sürekli gözden geçirilen, karşılıklı bir öğrenme ve yeniden kurma sürecidir.”⁸⁴ Feminist araştırmalar, yerleşik araştırma yöntemlerini kullandığı gibi, buna sözlü tarih yöntemini, katılımcı gözlemi, bilinç yükseltme tekniklerini, kadınların deneyimlerini de ekler. Kadınların ezilmişliğinin anlaşılması için ezilmenin nedenlerinin, farklı deneyimlerin ve bunun süreçlerinin ortaya konulmasına çalışılır. Farklı deneyimlere sahip olan kadınlar kendi deneyimleri üzerinden teori üretmektedir artık. Her kadın kadınlık durumunu farklı sınıfsal, etnik ve cinsel kimlik içinde yaşayabilir. Bu farklı bakışların epistemolojik geçerliliği olabileceği dikkate alınır, aşırı genelleştirilmiş kategorilerin tehlikelerine dikkat çekilir. Feminizm, tarihsel ve toplumsal eleştirel bakış yoluyla, dünyayı daha eşit ve demokratik olma yolunda değiştirmeye ve kadınları güçlendirmeye çalışır. Bu bağlamda eleştirel teori ile birleşir, teorinin politikayla ilişkisi kurulur. Feminizm, bilgi üretiminin eril niteliğini ortaya koyarak sosyal bilimlerin çehresini de değiştirir.

OKUMA ÖNERİLERİ

Phoenix, efsaneye göre, Arabistan çöllerinde beş altı yüzyıl yaşadıkdan sonra kendini bir cenaze ateşinde yakan ve küllerinden aldığı güçle yeniden dirilip bir o kadar daha yaşayan bir kuştur. Kadınların kendilerini maddi, ideolojik, kültürel olarak baskı altına alan yapıya veya yapıya karşı direnişi, Phoenix’in kendini küllerinden yeniden inşa etmesi gibidir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatılan haklar mücadelesi, 20. yüzyılda sönümleniyor sanılırken, 1970’ler boyunca süren ikinci feminist dalga ile patriyarkaya karşı bir baş kaldırıya dönüşebilmiştir. Bu dönemin en belirgin özelliklerinden biri de klasik tarih anlayışının, kendini “objektif” olarak tanımlayıp, kurgulayan bilimin öncüllerinin, yapılarının ve kavramlarının cinsiyet bakışı açısı ile sorgulanmasıdır.

84 S. Çakır, “Kadın Çalışmaları Bilimde Neleri, Nasıl Sorguluyor”, der. Kuvvet Lordoğlu, *İnsan, Toplum, Bilim*, Kavram Yayınları, İstanbul, 1996, s.314.

Kadın tarihi çalışmaları, bu sürecin en fazla ürün veren alanlarından biri oldu. Tarih feminist ve toplumsal cinsiyet yöntemleriyle yeniden yazılırken, sadece kadınları ilgilendiren alanlar ve sorunlar üzerinden ya da kadın ve erkeklerin tarihin bir kesiti içinde ya da bir alandaki yaşadıkları üzerinden ciddi bir literatür oluştu. Bu gün artık feminist hareketin tarihi üzerine yapılan çalışmalar, eylem biçimleri, yöntemi ve belli teorik tartışmaları, feminist literatür başlığı altında gerek yurt dışında, gerekse yurt içinde kitapevlerinde bağımsız bir bölümü dolduracak kadar çoğalmıştır. Ancak, kadın hareketinin çağa, koşullara ve ülkelere göre yeniden dirilip bir başka yöne evrildiği çeşitli örnekler Türkçede henüz yeteri kadar yayınlanmadı. Bu bağlamda Şirin Tekeli'nin *Çağdaş Liderler Ansiklopedisi*'nde kadınların İngiltere'deki oy hakkı hareketini anlattığı "Kadınlara Oy Hakkının Öncüleri" adlı makale, bu alanda önemli bir boşluğu doldurur. M.French, *Kadınlara Karşı Savaş*'ta, (Metis Yay.) kadınların patriyarkal bir toplumda nelerle baş etmek zorunda kaldıklarını çeşitli örneklerle ortaya koyar. J.Mitchel ve A.Oakley'in, *Kadın ve Eşitlik* adlı derlemeleri (Pencere Yay.) de teorik ve pratik örnekler sunar bize. Son dönemlerde yayımlanan *Feminist, Anti-ırkçı ve Anti-Faşist Mücadelede Bir Öncü; Sylvia Pankhurst* (Versus Yay.) adlı çalışma da, süfraj hareketinin gelişimi hakkında bilgi verir.

Türkiye'deki kadın hareketi tarihi üzerine çeşitli örnekler giderek çoğalmaktadır. Şirin Tekeli'nin *Kadın Bakış Açısından 80'ler Türkiye'sinde Kadın* (İletişim Yay.) adlı derlemesi, Serpil Çakır'ın *Osmanlı Kadın Hareketi* (Metis Yay.) adlı kitabı, Aksu Bora ile Asena Günal'ın derlediği *1990'larda Türkiye'de Feminizm* (İletişim Yay.), Serpil Çakır ve Hülya Gülbahar'ın birlikte hazırladığı *Kadının Yüzyılı Kronolojisi 1800-1999* (Kadın Eserleri Kütüphanesi Yayımı), Aynur İlyasoğlu ve Necla Akgökçe tarafından derlenen *Yerli Bir Feminizme Doğru* isimli çalışma (Sel Yay.), Fatmagül Berktaş'ın *Tarihin Cinsiyeti* (Metis Yay.) adlı kitabı, Cumhuriyet öncesi ve sonrasına ilişkin önemli katkılar sağlamaktadır. Yeşim Başaran, Pınar Selek, Fatma Gülçiçek ve Berivan Kum tarafından derlenen ve Amargi Kadın Akademisi Yayınlarından çıkan *Özgürlüğü Ararken Kadın Hareketinde Mücadele Deneyimleri* adlı çalışmada ise, 1980'lerin ikinci yarısındaki feminist hareket, harekete katılanlar vasıtasıyla anlatılır.

Feminist teorinin temel eserlerinin Türkçe'de tam anlamıyla yayınlandığını pek söyleyemeyiz. Örneğin, Mary Wollstonecraft'ın *Kadın*

Haklarının Gerekçelendirilmesi adlı liberal feminizmin en önemli örneği olan yapıtı, 1792 yılından iki yüz yıl sonra, ancak 2007 yılında İş Bankası yayınları tarafından yayımlanabildi. Kadınlara ilişkin eserlerin ilk çevirileri, 70'ler Türkiye'sinin toplumsal ve siyasal hareketliliği içinde kadın ve sosyalizm tartışmaları temelinde yayınlandı. Bebel ve Kollantai'nin kitaplarının neredeyse tamamı Türkçeye çevrildi. Örneğin, Bebel'in *Kadın ve Sosyalizm* adlı kitabı 1975'te yayınlandı. 1970'li yıllardan itibaren Payel yayınları kadın klasiklerini Türkçeye kazandırdı. Simone De Beauvoir'ın neredeyse tüm kitapları, Kate Millet'in, *Cinsel Politika*, Firestone, Shulamith'in, *Cinselliğin Diyalektiği* gibi eserler yayınlandı. Bu arada, 80'lerin başında bir grup feminist kadının, Juliet Mitchel gibi Batılı feminist kız kardeşlerinin eserlerini çevirip yayınlamak için kurdukları Kadın Çevresi yayınlarını da zikretmek gerek. Alfa yayınlarından 1987 yılında yayınlanan *Feminizm: 19.Yüzyıl Klasiklerinden Seçmeler*, ince bir derleme olmasına rağmen, 1992 yılına Donovan'ın *Feminist Teori* (İletişim Yay.) adlı eseri çıkana dek, önemli bir boşluğu doldurdu. Danovan'ın *Feminist Teori* ve MacKinnon'ın *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, (Metis Yay.) adlı çalışmaları, feminist teori konusunda oldukça önem arz eden çalışmalardır. *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, sosyalist ve radikal feminizm açısından bir başvuru kitabı olarak okunmalıdır. Batıdaki sosyalist feminist tartışmaların örneklediği ilk yayın, Gülnür Savran ve Nesrin Tura'nın derlediği *Kadının Görünmeyen Emegi* (Kardelen Yay.) adlı eserdir. Gülnür Savran, *Beden Emek Tarih* (Kanat Yay.) isimli eseriyle de Türkiye'den önemli katkılar sunar bu literatüre. *Baş Düşman* (Saf Yay.) adlı kitap, kendini maddeci feminist olarak tanımlayan Delphy'nin kadınların ev içi emeğinin sömürüsüne dikkat çektiği önemli bir çalışmadır. Bell Hooks'un *Feminizm Herkes İçindir* (Çitlenbik Yay.) adlı kitabı, feminizme başlangıç kitabı olarak okunabilir.

Kadın ütopyaları konusuna, yayınevleri, şanlıyız ki, ilgi göstermişler. Magie Piercy'nin, *Zamanın Kıyısındaki Kadın* (Ayrıntı Yay.), Margaret Atwood'un *Damızlık Kızın Öyküsü* (Afa Yay.), Ursula K.Le Guin'in *Mülksüzler* dahil neredeyse tüm kitapları (Metis Yay.) yayımlanmıştır. Yasemin Temizarabacı Yıldırım, *Ütopyalarda Kadın Kadın Ütopyaları* (Sel Yay.) adlı çalışmasıyla, bu alanda önemli bir özet sunar bizlere. Versus yayınları tarafından Tarihî İlk Feminist Ütopyaları dizisinden 2007 yılında yayımlanan *Sultana'nın Rüyası ve Padmarag*

isimli kitap ise, Dünya'nın doğusunda kadın yaşamları hakkında bilgi barındırıyor.

Kadın çalışmalarında yöntem ise, aynı talihi paylaşmıyor. Bu alandaki tek kaynak, Serpil Çakır ve Necla Akgökçe'nin 1996 yılında derledikleri *Kadın Araştırmalarında Yöntem* (Sel Yay.) adlı çalışma. Kitapta, Sandra Harding, Patricia Hill Collins, Maria Mies, Mariana Lazreg, Deniz Kandiyoti gibi feminist bilimcilerin yazdığı makalelerin yanı sıra, Türkiye'de yapılan bazı feminist araştırmalardan yöntemsel örnekler de bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Agacinski, Sylviane, *Cinsiyetler Siyaseti*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.
- Anarşizm*, çev. Nil Erdoğan, Versus Yayınları, İstanbul, 2007.
- Arat, Yeşim, "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizm'in Radikal Uzantısı", *Toplum ve Bilim*, no.53, 1991.
- Atwood, Margaret, *Damızlık Kızın Öyküsü*, çev. Sevinç Kabakçıoğlu, Özcan Kabakçıoğlu, Afa Yayınları, İstanbul, 1992.
- Barret, Michele, *Günümüzde Kadına Uygulanan Baskı*, çev. Şen Suer, Pencere Yayınları, İstanbul, 1995.
- Baxandall, Rosalyn "Amerikan Sendikalarında Kadınlar. Tarihsel Bir Çözümleme", der. J. Mitchel, A. Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, çev. Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1998.
- Bebel, August, *Kadın ve Sosyalizm*, çev. Sabiha Sertel, Toplum yayınları, İstanbul 1975.
- Berktaş, Fatmagül, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, der. Mehmet Alkan, İletişim yayınları, İstanbul, 2001.
- Berktaş, F., "Kadınların İnsan Hakları: İnsan Hakları Hukukunda Yeni Bir Açılım", *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yayınları, 2003.
- Berktaş, F., Türkiye Solunun Kadına Bakışı: Değişen Bir Şey Var mı?", *Kadın Bakış Açısından 80'ler Türkiyesinde Kadın*, der. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- Bhasin, Kamla, *Toplumsal Cinsiyet*, çev. Kader Ay, Kadınlarla Dayanışma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Bryson, Valerie, "Feminism", *Contemporary Political Ideologies*, der. Roger Eatwell and Anthony Wright, Pinter, Londra, New York, 1999.
- Cooles, Diana *Women in Political Theory. From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism*, Harvester Wheatsheaf, New York, Londra, 1993.

- Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınevi, İstanbul, 1994, ikinci baskı 1996.
- Çakır, S., “Kadınlığın İlk Tarihi Şikâyeti: Beyaz Konferanslar”, *Tarih-Toplum*, Mart 2003.
- Çakır, S., “Feminism and Feminist History-Writing in Turkey: The Discovery of Ottoman Feminism”, der. Francisca de Haan, Maria Bucur, Krassimira Daskalova, *Aspasia (A Year Book)* Berghahnbooks, cilt 1, 2007.
- Çakır, S., “Osmanlı Kadın Dernekleri”, *Toplum ve Bilim*, Bahar 1991.
- Çakır, S., “Political-Social Movements. Revolutionary: Turkey”, in *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures*, Leiden: Brill, cilt 2, 2005.
- Çakır, S., “Ulviye Mevlan (1893–1964)”, in *A Biographical Dictionary of Women’s Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, der. Francisca de Haan, Krassimira Daskalova and Anna Loutfi, Budapeşte ve New York: Central European University Press, 2006.
- Çakır, S., “Nezihe Muhittin”, *A Biographical Dictionary of Women’s Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, der. Francisca de Haan, Krassimira Daskalova ve Anna Loutfi, Budapeşte ve New York: Central European University Press, 2006.
- Çakır, S., “Kadın Çalışmaları Bilimde Neleri, Nasıl Sorguluyor”, der. Kuvvet Lordoğlu, *İnsan, Toplum, Bilim*, Kavram Yayınları, İstanbul, 1996.
- Çakır, S. ve Necla Akgökçe, *Kadın Araştırmalarında Yöntem*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Davis, Mary, *Sylvia Punkhurst*, çev. Emine Özkaya, Versus yayınları, İstanbul, 1996.
- Delphy, Christine, *Baş Düşman*, çev. Handan Öz, Lale Aykent Tunçman, Saf Yayınları, İstanbul, 1998.
- Delphy, Christine, “Baş Düşman”, der. Gülnur Savran, Nesrin Tura, *Kadının Görünmeyen Emeği*, çev. Şadi Ozansu, Kardelen yayınları, İstanbul, 1992.
- Donovan, Josephine, *Feminist Teori*, çev. Aksu Bora, Meltem Ağduk, Fevziye Sayılan, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- Feminizm: 19. Yüzyıl Klasiklerinden Seçmeler*, çev. Gülser Öztunalı Kayır, Şirin Tekeli vd., Afa Yayınları, İstanbul, 1987.
- Flexner, Elenor, *Century of Struggle: The Woman’s Rights Movement in the United States*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1976.
- Forster, Margaret, *Significant Sisters: The Grassroots of Active Feminism 1839-1939*, Alfred A. Knopf, New York, 1985.
- Freire, Paula, *Ezilenlerin Pedagojisi*, çev. Dilek Hattatoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.
- French, Marilyn, *Kadınlara Karşı Savaş*, çev. Beril Eyüpoğlu, Metis yayınları, İstanbul, 1993.

- French, M., *Kadınlara Mahsus*, çev. Armağan İlkin, E yayınları, 1983.
- Firestone, Shulamith, *Cinselliğin Diyalektiği*, çev. Yurdanur Salman, Payel Yayınları, ikinci basım, İstanbul, 1993.
- Gelb, Joyce, “Feminism and Political Action”, der. Russell J. Dalton-Manfred Kuechler, *Challenging the Political Order*, Oxford University Press, New York, 1990.
- Gilman, Charlotte P., *Kadınlar Ülkesi*, çev. Seher Özbay, Otonom yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Gunew, Sneja, (der.), *Feminist Knowledge: Critique and Construct*, Routledge, Londra ve New York, 1990.
- Hartman, Heidi, “Marksizm ve Feminizmin Mutsuz Evliliği: Daha İleri Bir Birlikte Doğru”, der. Gülnur Savran - Nesrin Tura, *Kadının Görünmeyen Emeği*, Kardelen Yayınları, İstanbul, 1992.
- Bell Hooks, *Feminizm Herkes İçindir*, çev. Ece Aydın, Çitlenbik yayınları, İstanbul, 2002.
- Jaggar, Alison and Iris Marion Young, *A Companion to Feminist Philosophy*, Blackwell, Massachusetts and Oxford, 1998.
- “Kadın Hakları Beyanname”, *Başka Dillerden* (aylık çeviri dergisi), çev. Feyza Tulga, Temmuz 1992, sayı 5.
- Kollontai, Aleksandra, *İşçi Arıların Aşkı*, çev. Gülay Türkyılmaz, Pencere yayınları, İstanbul, 1996.
- Kollontai, Aleksandra, *Toplumsal Gelişmede Kadının Konumu*, çev. M. Ali İnci, İnter Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kymlicka, Will, “Feminizm”, *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Landers, Joan, “Yurttaşlık Performansı”, der. Seyla Benhabib, *Demokrasi ve Farklılık*, çev. Zeynep Gürata, Cem Gürsel, Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Yayını, İstanbul, 1999.
- Lovenduski, Joni, “Feminist Political Ideas”, *Different Roles Different Voices*, der. Marianne Githens, Pippa Norris, Joni Lovenduski, Harper Collins, 1994.
- MacKinnon, Catharine A., *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, çev. Türkân Yöney ve Sabri Yücesoy, Metis, İstanbul, 2003.
- Mansbridge, Jane ve Susan Muller Okin, “Feminizm”, *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, der. Robert E. Goodin and Philip Pettit, Blackwell, Oxford, 1995.
- Mies, Maria, “Feminist Araştırmalar İçin Bir Metodolojiye Doğru”, der. Serpil Çakır ve Necla Akgökçe, *Kadın Araştırmalarında Yöntem*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Mill, John Stuart, “Kadınların Köleleştirilmesi”, *Özgürlük Üstüne*, çev. Alime Ertañ, İkinci Baskı, Belge yayınları, İstanbul, 2000.

- Millet, Kate, *Cinsel Politika*, Payel Yayınları, İstanbul, 1973.
- Mitchel, Juliet, “Kadın ve Eşitlik”, der. J. Mitchel ve A. Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, çev. Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1998.
- Mitchel, Juliet, *Kadınlık Durumu*, çev. Günseli İnal, Gülnur Savran, Şirin Tekeli vd., Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1985.
- Okin, Susan Moller, *Women in Western Political Thought*, Virago, Londra, 1980.
- Pateman, Carole, “Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme”, çev. Aksu Bora, der. John Keane, *Sivil Toplum ve Devlet*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.
- Pateman, Carole, *The Sexual Contract*, Stanford University Press, Stanford, 1988.
- Piercy, Magie, *Zamanın Kırısındaki Kadın*, çev. Füsün Tülek, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Rosen, Michael ve Jonathan Wolff (der), *Siyasal Düşünce*, Dost Yayınevi, Ankara, 2006.
- Rowbotham, Sheila, *Hidden From History*, Pluto Press, Londra, 1977.
- Rowbotham, Sheila, Lynne Segal, Liliary Wainwright, *Feminizm, Sosyalizm ve Eylemde Birlik*, İletişim Yayınları, çev. Emel Çetin Özgül, İstanbul, 1984.
- Sakhawat Hossain, Begum Rokeya, *Sultana'nın Rüyası*, çev., Billur C. Yılmazyigit, Versus Yayınları, İstanbul, 2007.
- Savran, Gülnur, “Kadınların Emegini Görünür Kılmak: Markstan Delphy'ye Bir Ufuk Taraması”, der. G. Savran, *Beden Emek Tarihi*, Kanat Yayınları, İstanbul, 2004.
- Savran, G. ve Nesrin Tura, *Kadının Görünmeyen Emegi*, Kardelen yayınları, İstanbul, 1992.
- Tekeli, Şirin, “Kadınlara Oy Hakkının Öncüleri”, Çağdaş Liderler Ansiklopedisi, cilt V, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tekeli, Şirin, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982.
- Tekeli, Şirin (der.), *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- Temizarabacı Yıldırım, Yasemin, *Ütopyalarda Kadın Kadın Ütopyaları*, Sel Yayınları, İstanbul, 2005.
- Toplumsal Cinsiyet Eğitimi El Kitabı*, Kadın Statüsü Sorunları Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara, 1999.
- Tong, Rose Marie, *Feminist Thought*, Unwin Hyman, Londra, 1989.
- Walters, Margaret, Kadınların Uğradıkları Haksızlıklar: Mary Wollstonecraft, Harriet Martineau, Simone de Beauvoir, der. J. Mitchel, A. Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, çev. Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1998.
- Woolf, Virginia, *Orlando*, çev. Seniha Akar, Ayrıntı yayınları, 1990.
- Young, Iris Marion, “Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship”, *Feminizm and Politics*, der. Anne Phillips, Oxford University Press, 1998.
- Zihnioglu, Yaprak, *Kadimsız İnkılap*, İstanbul, Metis, 2003.

FAŞİZM
Modernitenin Karanlık Yüzü
H. BİRSEN ÖRS